

Bura László

**A Szatmári
Református Kollégium
és diákjai
(1610-1852)**

**Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása
Kolozsvár 1994**

Sorozatszerkesztő: Dávid Gyula

ISBN: 973-96946-0-8

TARTALOM

I. Iskolatörténeti vázlat

1. Szatmár feudalizmus korabeli politikai-közigazgatási helyzete
2. A szatmári iskolázás kezdetei
3. A gimnázium (kollégium) szerkezete és működése 1610-től 1754-ig
4. A kétszotályú grammatikai iskola korszaka és a gimnáziumi tagozat újraéledése (1754-1852)
5. Kitekintés: az abszolutizmus korától az iskola megszűntéig

II. Az iskola belső élete

1. Az iskola vezetése
2. Tantervek, tananyag
3. Az iskola könyvtára, a könyvtárjegyzék oktatástörténeti értékelése
4. Az iskola törvénykönyve

III. A kollégium diáksága

1. A források
2. A diáklétszám alakulása
3. A diákok származáshelye
4. A diákok továbbtanulása, pályaválasztása
5. A diákság társadalmi összetétele
6. A diákság létszáma, származási helye és társadalmi összetétele az abszolutizmus korától a második világháború végéig

Utószó

I. Iskolatörténeti vázlat

1. Szatmár feudalizmus korabeli politikai-közigazgatási helyzete

Művelődéstörténetünk sürgető feladata legrégibb középiskoláink történetének, illetőleg társadalmi szerepének eddig ismert kerettörténetüket meghaladó bemutatása.¹ Szatmáron a XVI. században két gimnázium létesült, a szatmári református kollégium, amely 1610-ben a már régen működő latin iskolából alakult gimnáziummá, és a Pázmány Péter által alapított, az 1630-as évek végén grammatikai tagozatként működő szatmári jezsuita kisgimnázium.

Munkánkban a szatmári református kollégium korszerű szempontú vizsgálatára törekszünk. Helyének kijelölése a magyar iskolázás múltjában megkívánja, hogy utaljunk a város feudalizmus kori politikai és közigazgatási viszonyaira, valamint az iskola előtörténetére.

Az alföld északkeleti szélén és a tőle keletre húzódó dombos vidéken már a XI. század folyamán kialakult a Szatmár váráról elnevezett, előbb királyi, majd később nemesi vármegye. Központja a Szamos mellé épített királyi vár, amely a vidéken átvezető fontos kereskedelmi utakat is ellenőrizte. A későbbi századokban földrajzi helyzeténél fogva katonai és politikai jelentősége is megnövekedett, minthogy erre a vidékre a Habsburg-királyság és az erdélyi fejedelemség egyaránt igényt tartott. Bár átmenetileg többször is gazdát cserélt a hatalmi harc során, Szatmár 1540-től a XVII. század második feléig többnyire Erdélyhez, azután a királysághoz tartozott.

Ezek a politikai és társadalmi viszonyok számottevően befolyásolták a szatmári iskolázás kezdeteit, a XVI. század derekától pedig a református iskola, később kollégium diákságának összetételét, nemcsak a diákok társadalmi eredetét, hanem származási helyét illetően is. A politikai és társadalmi viszonyok eredményeként e kor sajátos jelensége ugyanis a diákvándorlás, ami abban nyilvánult meg, hogy a Habsburg-uralom elől vagy a törökök által megszállt területekről – politikai vagy vallási okokból – sok vállalkozó szellemű diák iratkozott be szülőföldjétől igen távoli iskolákba. Gazdasági okok, vallási küzdelmek vagy a magyar nyelv tanulásának igénye számos erdélyi, székelyföldi vagy szászföldi diákot is távolabbi iskolák választására késztetett.

2. A szatmári iskolázás kezdetei

Szatmár és Németi XVI. század előtti iskoláira csupán kevés adatból s az ezekre vonatkozatható analógiák alapján következtethetünk.

Iskola kezdeményezésére Szatmáron I. (Szent) István királynak ama rendelkezése alapján gondolhatunk, amely előírta, hogy a városi plébániák mellett iskola is létesüljön. Ilyen létesülhetett tehát a vár területén épült templom mellett.² Még valószínűbbnek vélhetjük iskola létesülését a XI. század elején bajor telepesekből alakult városkában, Németiben.³

¹ A korszerű iskolatörténet feladatait Jakó Zsigmond körvonalazta *A Bethlen Kollégium diáktársadalmában a feudalizmus korában* című tanulmányában. = Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979. 41-80.

² A szatmári püspöki egyházmegye Emlékkönyve fennállásának századik esztendejében (Schematismus centenarius) 1804-1904. Szatmár 1904. 118-120.

³ Györffy György: *István király és műve*. Gondolat, Budapest 1977. 512.

Analógiák alapján okunk van arra, hogy föltételezzük: a XIII. század elejétől plébános vezette iskola működött – talán folyamatosan – Németiben is, Szatmáron is, ugyanis az ismert plébánosok közül többen oktatói-tanítói tevékenységük alapján magister, magyarul mester címet viseltek.⁴

A szatmári plébánia a XIII. század elejétől főesperesi vezetésű, kiváltságos – az esztergomi érseknek közvetlenül alárendelt – intézmény⁵, amelynek vezetői – amint ezt Szatmárnémeti 1230. évi kiváltságlevele⁶ is kiemeli – a főesperesi hatáskörnek megfelelő felkészültségűek és hozzáértésűek kellett hogy legyenek.

Bizonyos, hogy a főesperesek közt már a XIII. század elején s majd a XV. század folyamán többször is voltak külföldi egyetemet végzettek,⁷ s talán az iskolák élére is került akadémita. A ferencesek és a domonkosok szatmári, illetőleg németi rendháza is fontos bázisa lehetett egy (vagy akár több?) középkori skólának. Valószínűleg a domonkos szerzetesek iskolája volt az, amelyről a (későbbi) források azt írják, hogy tekintélyes, rendezett, latin iskolaként működött.⁸

Az intézményről azonban részleteket (néhány tanára s tanulója nevén kívül)⁹ nem ismerünk. A domonkos szerzetesház (s valószínűleg az iskola is) 1560-ban még megvolt, 1570-ben szűnt meg.¹⁰

Hasonlóképp nincsenek ismereteink az 1535 utáni években kialakított első protestáns-humanista iskoláról sem. Az első konkrét adatunk 1610-ből való, amikor is a január 1-jén keltezett jegyzőkönyv szerint „a becsületes tanács úgy rendelte, hogy amikor alkalmatosság adatik, wittembergus scholamestert [fogadjanak], amikor pedig abban fogyatkozás lenne, honhazánkban tanult deákok”.¹¹ Ez azt jelenti, hogy külföldi egyetemen végzett rektort kívántak hívni (a wittembergus erre utal), de nem zárták ki a domidoctus „deák” alkalmazását sem.

A szatmári városi-humanista iskola – amely a források szintjén igazolhatóan 1594-ben biztosan működött¹² – magasabb szintre emelkedése Milotai Nyilas István szatmári református lelkész (1607-1618) közreműködésének eredménye. Példaképe a debreceni iskola

⁴ Szirmay Antal: *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete*. Buda, 1800. I. 39-40.

⁵ *Catalogus Clerii Szathmariensis*, 1827.2.; Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979. 136-137.

⁶ Kovács István: *A szatmári ref. iskola története*. Debrecen 1880. 3.

⁷ Tonk: i.m. 136-137.

⁸ Bagossy Bertalan és munkatársai: *Szatmár-Németi sz. kir. város. = Szatmár vármegye monográfiája*. Magyarország vármegyéi és városai. Országos Monográfia Társaság kiadása. Budapest, é.n. [1907]. 167-168.

⁹ Az iskolában tanított Thomas de Zothmar (1340); Martinus Horváth, Bakócz Tamás és testvére tanára: Petrus Bachkay tanári beiktatása 1554-ben történt.

Bura László: *Épület és intézmény*. Szatmári Friss Újság 1993. július 3., és uő. *A szatmári katolikus gimnázium*. Kézirat.

¹⁰ Szirmay: i.m. I. 207.

¹¹ Bakcsy Gergely: *A szatmárnémeti ev. ref. főgimnázium története*. Szatmár 1896. 8.

¹² Bakcsy: i.m. 5.

(amelynek 1599-ben szeniora, 1603-ban tanára), ezért mindenekelőtt alkalmas helyett keres a tervezett gimnázium számára. A városi tanáccsal eladatja a régi paplak melletti iskola helyiségét és megvéteti a (mai) telket.

Egy jóval későbbi, a szatmári református egyház levéltárában található okmány expressis verbis úgy utal 1610-re, mint a kollégiumi típusú „középfokú” iskolává emelkedés évére: „Schola Sathmariana ab immemoriali tempore suos habuit rectores et studiosos togatus plus minus 10. Anno 1610 Schola haec in celebrem gymnazii formam mutata est.”¹³ (A XVII. századi latin szövegekben ezt a magasabb szintű iskolatípust még a hagyományos schola vagy gymnázium elnevezéssel illették. A kollégium szó a XVIII. században jelenik meg szövegekben a kiemelkedő protestáns iskolákra.)

A XVI. század második felében működő szatmári iskola szerepe a protestáns vezető réteg nevelése volt, részben nemes családok gyermekeiből, részben a városi polgárság felsőbb rétegeiből.

3. A gimnázium (kollégium) szerkezete és működése 1610-től 1754-ig

A kollégium típusú iskola szorosan kapcsolódott a korábbi külföldi és hazai előzményekhez, magába sűrítette a humanizmus hatásait, s olyan műveltséget nyújtott, amelynek alapvető tartalma a latin nyelv és a klasszikus szerzők műveinek beható ismerete volt. Ha a kollégiumnak akadémiai tagozata is volt, az említett műveltségre épült a hagyományos tartalmú arisztotelészi filozófia és a skolasztikus teológia.¹⁴ A szatmári református iskola a kollégium gimnáziumi részlegét építette ki, amelynek ekkor három tagozata volt: elemi ismeretek; latin grammatika; poétika-retorika.

A harmadik tagozaton klasszikus prózaírók és költők műveinek irodalmi szempontú tanulmányozása folyt, ezzel párhuzamosan természetesen részletes elméleti poétika- és retorika-oktatás is.

Az iskola tanítóiról a XVI. század végéig nincs adatunk. A századfordulón – 1597-1605 között – Szegedi Lőrinc debreceni kollégiumi tanító lett az iskola rektora.¹⁵ Ezt követően

¹³ Kovács: i.m. 5. és Bakcsy: i.m. 6, 8.

¹⁴ Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között*. Budapest 1981. 240.

¹⁵ Herepei János: *XVI-XVII. századbeli papok, mesterek, diákok a Szatmári Református Egyházmegyéből*. Egyháztörténet, 1943. 29. Debrecenben egyébként Szegedi Lőrincről úgy tudták, hogy elesett az 1596-i mezőkeresztesi csatában, s ezt az aláírási jegyzőkönyvbe neve mellé be is jegyezték. Vö. Nagy Sándor: *A debreceni kollégium mint egységes intézmény az egyetem kialakulásáig*. [Debrecen] 1940. 32.

Ugyancsak Herepei idézett tanulmányának 30. lapján az 1610. évtől megemlíti Gönczi András tanító nevét, aki ekkor a várbeli iskolában működött. Neve egyébként az *Erotemata Gvardini per Georgium Rithaymer pro rei necessitate aucta* című könyv bejegyzésében maradt fenn. A könyv jelenleg a volt kolozsvári református kollégium könyvtárában található, száma 95990. A bejegyzés utolsó mondata: „Ipsequidem Andr[ea]s Geonczy Ludimagister Arcis Zathmarien[sis] dono dabat Discipulo suo chariss[im]o Pet[ro] B. Zathmari Anno 1610.”

Az adat egyébként megdönti Bartók Gábornak azt az állítását, hogy a várbeli iskolát Bethlen Gábor létesítette volna a várkatonák gyermekeinek oktatására, akkor, amikor 1622-ben birtokába vette a várat. (Vö. Bartók Gábor: *Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári története*. Szatmár 1860. 115. és uő.: *A szathmári és németi ref. egyházak és iskolák története*. Sárospataki Füzetek, 1880. 306.

1610-ig ismét nincs adatunk, 1610-től viszont az iskola anyakönyve megőrizte a tanárok nevét. Az iskola vezetője most már nem rektor, hanem professzor címet visel.

A szatmári iskola jórészt a debreceni kollégiumtól kapta a tanítóit, később tanárait, felépítésében, tananyagában is azt követte, feltételezhető tehát, hogy osztályszerkezete, illetőleg a tanulmányi évek megnevezése a XVII. század eleji szatmári iskolában a debrecenivel megegyező volt. A XVI. században a hatosztályú középiskola felé haladó debreceni iskola alsó- és középfokú osztályai a következőképp alakultak:

Az osztály neve: ¹⁶		Számozással:
I.	abc-darius	sextarius
II.	donatista	quintarius
III.	etymologicus	quartarius
IV.	syntaxista	tertiarius
V.	poetika	secundarius
VI.	retorika	primarius

A XVI. századi szatmári iskolában azonban a tanulókat még bizonyosan nem osztották be tanulmányi éveik szerint külön osztályokba, s ez az állapot folytatódhatott a XVII. század első felében is. Akárcsak az egykorú kollégiumokban, Szatmáron is minden bizonnyal elmosódott a határ az elemi iskola osztályai és a középiskola alsó osztályai között, s a középiskola osztálykeretei sem különültek el mereven egymástól.¹⁷ Ezt igazolja Szatmári Miklós tanár 1652. évi felterjesztése is, amelyben előadja, hogy a szatmári iskolát classisokra (osztályokra) szeretnék osztani a váradi (fejérvári) és bányai iskolák mintájára. Ehhez a reformhoz a megye pénzbeli támogatását kéri, négy oktató számára fizetést. Minthogy a tanács nem nyújtott segítséget a fejlesztéshez, a szülők inkább a katolikusok iskolájába vitték gyermekeiket, s ezek maguk is oda kíváncsoztak.¹⁸

A szatmári iskolában 1610-től kezdve a kollégium tanára nem egyedül, hanem a legidősebb diákok közül választott segítőtársak, az ún. collaborátor-ok¹⁹ segítségével oktatott. A XVIII. századi anyakönyv bejegyzései szerint már 1610-ben két segédtanító (collaborátor és collaborátor secundus, azaz második segédtanító) működött a kollégiumban, a következő években néha három is.

A korabeli latin nyelvhasználat nem volt egyértelmű, minden körülmények között azonos jelentésű, így elképzelhető, hogy az 1643-as aláírási jegyzőkönyvben olvasható collaborátor primus, collaborátor secundus, collaborátor tertius az első, a második, a harmadik tanítót jelöli, de jelölheti a primarius, secundarius, tertarius számozással jelölt osztály tanítóját is,

¹⁶ Az osztályokat a korabeli leírások felülről lefelé haladó sorban, tehát a legnagyobbaktól kezdve sorolják fel; mi viszont a ma megszokott sorrendben, az alsóbb osztályoktól kiindulva.

¹⁷ Rúzsás Sándor – Trócsányi Zsolt – Bodolay Géza – Kiss József – Pölöskei Ferenc: *A pápai kollégium története*. Budapest 1981. 17.

¹⁸ A vármegyei jegyzőkönyvekre hivatkozik (1652. év, folio 335.). *Szatmár vármegye*. Bp. [1907] *Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk. Borovszky Samu. 445, 526.

¹⁹ A collaborator a XVI. században általában a rektor melletti felnőtt tanár neve. Vö. Mészáros: i.m. 254., a református kollégiumokban később így hívják a rektor nagydiákok közül választott segítő-társait, segédtanítóit, akik a kisebb tanulókkal foglalkoztak a gimnaziális képzésben. Vezetőjük az első collaborátor. Vö. Mészáros: i.m. 314.

ugyanis az anyakönyvekben egyaránt megtalálható a collaborator primarius (1654) és a collaborator primus (1660) megnevezés. A hatvanas évektől a tanító neve már praeceptor²⁰ (köztanító, osztálytanító). Az 1660-as jegyzőkönyvben a praeceptor tertius megjelölést találjuk, az 1665-ös jegyzőkönyvben pedig a praeceptor quartarius, praeceptor syntaxis, poesis és a praeceptor grammaticae megnevezést; mindez utóbbi feltételezésünket látszik igazolni.

A XVIII. század első évtizedeinek osztályrendszerét nem ismerjük. Az 1731. április 20-i iskolaszéki jegyzőkönyv nyolc, az 1738. november 20-i hét osztályt említ, 1752-ben viszont csak hat osztály neve fordul elő.²¹ Az említett osztályok nevét – összehasonlítva a debreceni latin iskola 1742 óta érvényes osztályrendszerével – az alábbiakban közöljük:

1731	1738	1752	Debrecen, 1742
Alphabetistae Donatistae ²²	Lectores	Lectores	Comparatistae
Minores Rudimentistae	Comparatistae	Comparatistae	Sextarii decliniste
Majores Rudimentistae	Conjugistae	Conjugistae quintarii	conjugiste
Grammatistae	Grammatistae	Grammatistae quartarii	grammatista
Syntaxistae	Syntaxistae	Syntaxistae tertiarii	syntaxista
Poetae	Poetae	Poetae secundarii	poeta
Oratores	Rhetores	Rhetores primarii	orátorok és logikusok

Adatainkból megállapíthatjuk, hogy a szatmári református kollégiumban az osztályok megnevezése még ekkor sem szilárdult meg véglegesen, de nem fejeződött be az osztályokra való elkülönülés sem. A harmincas évek elején az alsó tagozaton még két csoportot, alphabetistákat (betűzőket) és donatistákat (a Donatus-könyv tanulóit)²³ említene, a gimnáziumi tagozat első két osztályát egyaránt rudimentistáknak hívják, s elkülönülésüket csak a minores (kisebbek) és majores (nagyobbak) jelző jelöli. A harmincas évek vége felé aztán a kezdőket egységesen lektoroknak (olvasók) nevezik, s láthatóan ekkor szilárdul meg a hatosztályos gimnázium is.

Az osztályok megnevezése nem teljesen azonos a debreceni iskola osztályelnevezéseivel, de nyilvánvalóan látható, hogy a szatmári református gimnázium hatosztályosra szerűsége már a XVII. század második felében kiformalódott, a XVIII. század második negyedében pedig teljesen megszilárdult.

A Szatmáron működő felsőbb fokú iskola mellett Németiben is működött hasonló jellegű iskola, amelyről azonban csak nagyon szegényes ismereteink vannak. Tudjuk róla, hogy ez is a debreceni kollégium partikulája volt,²⁴ de csak a grammatikai osztályokig kifejlődött ún. csonka gimnázium. Feltehetően kevés tanulója volt, ami érthető is, hiszen a szatmári gimnázium közvetlen szomszédja volt. Ez lehetett az oka annak, hogy a németi iskolát 1749-ben egyesítették a szatmári kollégiummal.

²⁰ Nagy: i.m. 52.

²¹ Vö. Matricula studiosorum. 96. és Bakcsy: i.m. 54.

²² A comparatisták neve korábban Debrecenben is alphabetisták (betűzők) és lektorok (olvasók). Vö. Mészáros 1981. 616.

²³ Donatus könyvének tanítása magyarul folyt. Mészáros: i.m. 138-144.

²⁴ Nagy: i.m. 65-66.

Az 1660-as években a Habsburg-birodalom és a török nagyhatalom Erdély miatti hadakozásai Szatmárt is érzékenyen érintették, ugyanis a király zsoldos csapatai megszállták a várat, s az egész megyét szabadon rabolható területnek tekintették. A zsoldosok egyaránt sanyargatták a parasztságot és a nemességet, s így érthető, hogy a megyei közgyűlés már 1664-ben határozatot fogad el a nemesség és a parasztság felfegyverkezéséről, a lakosságot sanyargató zsoldosokkal való fegyveres szembeszállásról.

A szatmári kollégium diákjait is érzékenyen érintették a zsoldosok rablásai-harácsolásai, hiszen sokuknak a családja szenvedett tőlük, másrészt az idegen elnyomók elleni küzdelemre ösztönözhetette őket a kollégiumban kapott nevelés is. Ezt igazolja a kollégium diákjainak a részvétele a batizvasvári ütközetben. Itt zajlott le ugyanis a korai kuruc kor első csatája.

A Wesselényi Ferenc nádor szervezte összeesküvés leleplezése után a bebörtönzés elől megmenekültek 1672-ben Teleki Mihály erdélyi kancellárt választották fővezérükké. Teleki Mihály a Szamoshat erdeiben meghúzódo szegénylegényekből – a nép kurucoknak²⁵ hívta őket – sereget toborzott, s első hadi vállalkozásként 1672 szeptemberében Szatmár elfoglalására készült. Seregéhez diákok is csatlakoztak, köztük a szatmári református kollégium 49 diákja.²⁶

4. A kétosztályú grammatikai iskola korszaka és a gimnáziumi tagozat újraéléde (1754-1852)

Az iskola történetében törést jelentett az 1754-es év, ugyanis a Helytartótanács az ellenreformáció szellemében az iskolát lefokozta és kétosztályú grammatikai iskolává minősítette. A tantestület azonban ebbe az állapotba nem nyugodott bele, s az iskola magasabb osztályait lassan ismét kifejlesztette. Nincsenek adataink az 1754 és 1788 közti időszakról, tudjuk viszont azt, hogy 1788-ban a gimnáziumban négy osztály működött:

²⁵ Bagossy: i.m. 8.

²⁶ Ferenczy János közlése szerint (Művei V. 57-59.) a batizi temetőben található, a XX. század elején feltárt tömegsírban a sok száz halott között 73 diák (ifjú) is nyugszik, köztük a szatmári református kollégiumnak mind a 49 ott elesett diákja. Felsorolja a nevüket is: Szatmári István, Dányádi György, Biltzki János, Bikinyi Mihály, Poroszlai István, Baksai Mihály, Szenczi János, Tatai Sámuel, Nádudvari György, Szőlőskei István, Szalacsi János, Selyebi Mihály, Asrihai András, Diószegi Ferenc, Tunyogi Miklós, Belényesi János, Ladányi István, Csengeri András, Gacsályi Ferenc, Ecsedi János, Pákai Benedek, Maróthi István, Miskolczi István, Vecsei István, Borsvai Ferenc, Nagyari Ferenc, Dombi Ferenc, Gyarmathi Mihály, Czeglédi Oláh István, Kállai Mihály, Szöllősi Ferenc, Gyügyei Ferenc, Ujlaky István, Csengeri Mihály, Turi Sámuel, Tarpai András, Vári Miklós, Beregi Ferenc, Patóházi Pál, Miszti István, Szeremi István, Misztótfalusi Bálint, Szőlőskei János, Pályi György, Debreczeni János.

Forrásait nem ismerjük, viszont adatairól megállapítjuk, hogy nem hitelesek, ugyanis a Matricula studiosorumban csak az 1671-ben aláírt Stephanus Szőlőskei neve mellett olvasható: „25. Nov. Venit Sonkadinum ad rectoratum. Decollatus Batizini 20. Sept. anni 1672 a Germanis hujus loci, cum multis aliis studiosis.” A Ferenczy névsorában több név feltehetően hibás olvasat vagy elírás, ugyanis Nagyari Ferenc és Asrihai András a jegyzőkönyvben Franciscus Nagyari és Andreas Aszchai, a közlésében olvasható Biltzki János az 1671-ben aláírt Johannes Bélteki lehetne. Bikinyi Mihály esetében a Bökényi családnévre gondolhatnánk, viszont ilyen nevű diák a kollégium anyakönyvében az adott időpont előtti tíz évben sem szerepel. Névsora azért sem hiteles, mert a felsorolt 49 név közül 25 diák neve szerepel az aláírási anyakönyvben a következő évben. Mindössze 24 tanuló neve nem fordul elő többé, ezek valóban meghalhattak a batizvasvári csatában.

declinista, conjugista, grammatista és syntaxista. A gimnáziumi osztályok hivatalosan a lefokozott grammatikai iskola osztálykereteiben működtek, osztatlanul, egyetlen tanító vezette őket. Ugyanekkor az elemi iskola háromosztályos volt: lektorok, collektorok és elementáriusok.²⁷ Az elemi osztályok tanulóinak nagyon nagy száma két tanító alkalmazását tette szükségessé.

Az iskola alsó tagozatán ekkor már mind általánosabb lehetett a magyar nyelvű oktatás, aminek bizonyossága éppen a szatmárnémeti iskolarektor magyar nyelven írt tankönyve. Szatmárnémeti Pap István 1756-ban maga nyomtatta ki *Magyarország versekben való rövid leírása* című, Nagykárolyban 1760-ban második kiadásban is megjelent könyvét, „mellyet az oskolákban tanuló nevendékeny ifjatskák taníttatásokra Sz. Németi Pap István rendben szedett”.²⁸

A poétika és retorika osztály 1797-től indult újra, tanítóját, Laki Sándort – a hagyományokhoz híven – ezután professzornak nevezik, ő látja el az iskola igazgatói tisztét is. Két tanítót azonban az iskola csak a hivatalos állapot kijátszásával működtethetett. Úgy oldották ezt meg, hogy a poétikai és retorikai osztály tanítóját az egyháztanács második papnak választotta. Így tanítói fizetését papbér címen a hívektől kapta.

Az iskola kényszerű helyzetét az osztályok elnevezése is tükrözte. Az 1820-1852 közötti időszak anyakönyvi bejegyzései tanúsítják, hogy a gimnázium alsó tagozatán még ekkor is az első esztendő grammatista, második esztendő grammatista, novitius syntaxista, veteranus syntaxista megnevezéssel jelölték a tanulók tanulmányi évét, csakis így működtethettek négy osztályt a hivatalosan kétosztályúnak engedélyezett iskolában.

Ezt a XVIII. század utolsó évtizedeiben kialakult formát a kollégium újraindult felső tagozatán is bevezették. A poétika és a retorika osztály sem különült el évfolyamokra.

A református iskolákra – akárcsak a szatmári gimnáziumra sem – nem hatott az állami nevelésügy 1777-ben kiadott Ratio Educationis néven ismert szabályzata, sem a magyar közoktatásügy átfogó rendszerét és tartalmát szabályozó, 1806-ban nyomtatásban is megjelent II. Ratio Educationis,²⁹ ugyanis a protestánsok vallásszabadságát garantáló törvény biztosította teljes tanügyi önkormányzatukat, s így joguk volt a tanítás és tanulás módjának, szabályainak és rendjének saját elképzeléseik szerinti megállapítására, mindaddig, amíg a törvényhozás nem intézkedik a tanügy országos rendezéséről.

A protestánsok a törvényben biztosított tanügyi önkormányzatukra hivatkozva a két állami szabályzatot nem tartották magukra nézve kötelezőnek, s az oktatás és nevelés elméleti-gyakorlati kérdéseinek átfogó rendelkezésekkel, részleteiben, aprólékosan történő rögzítését szükségtelennek látták.³⁰

A tiszántúli református egyházkerület egységesítő törekvésű nevelési-oktatási szabályzatát Budai Ézsaiás debreceni tanár állította össze. Az 1807-ben elfogadott Ratio Institutionis a latin iskolát továbbra is két részre osztja: a négyosztályos grammatikai és az utána következő háromosztályos „humán” tagozatra.

²⁷ Bakcsy: i.m. 25.

²⁸ Mészáros: i.m. 607-608.

²⁹ Mészáros István: *A magyar nevelés története. 1790-1849.* Budapest 1968. 12.

³⁰ Mészáros: i.m. 62.

Ezt követte a szatmári református gimnázium is, amelyben a poétikai és a retorikai osztályt három tanulmányi év alatt végezték. Ezt az osztályszerkezetet Szatmáron megőrizték 1821 után is, holott ekkor a debreceni szabályzatot módosították, s a humán osztályok számát kettőre csökkentették, ahogy ezt az állami szabályzat elrendelte.³¹

A szatmári gimnáziumban a felső osztályok, illetőleg a tanulmányi csoportok megnevezése a húszas évek elején még ingadozó, veteranus orátorok, poéták, novitius orátorok (1820), (veteránus) poéták, mediocrisok, novitiusok (1821). Az 1824/25-ös tanévtől a poéta és orátor megnevezést együttesen használják: veteranus poéták és orátorok, mediocris poéták és orátorok, novitiusok, viszont a következő tanévtől már a harmadik esztendő, második esztendő, első esztendő rétorok és poéták megnevezés állandósul.

A kollégium tantestülete az 1820-as évektől három tanerős, egyikük tanítja a kétéves grammata, másikuk a kétéves syntaxista, a professzor pedig a hároméves poétikai-retorikai osztályt.

Az 1820-tól vezetett anyakönyv a szatmári református kollégium alsó tagozatának osztályszerkezetében s feltehetően a tananyagban bekövetkezett változásokról is tanúskodik. Az anyakönyv szerint ugyanis az addigi középiskola négy alsó osztályának a novitius grammata és a veteranus grammata, a novitius és a veteranus syntaxista osztály felelt meg. Az anyakönyv ugyanakkor ezeket követően évről évre közli a Nagyobb Magyar Fiú Oskola és a Kisebb Magyar Fiú Oskola tanulóinak a névsorát is.

A fentiekből következően a kollégium intézményének keretében két különböző elemi iskola működött. Az egyik – a Nagyobb Magyar Fiú Oskola – a városi elemi iskolákra jellemző bővebb tananyaggal, a másik – a Kisebb Magyar Fiú Oskola – a falusi, ún. triviális elemi iskolának megfelelővel.

Az 1826/27-es tanév anyakönyvi bejegyzéséből aztán az derül ki, hogy a Nagyobb Magyar Fiú Oskola két osztályát tulajdonképpen declinista és conjugista osztálynak tekintik. A következő tanévtől viszont ugyanezeket az osztályokat az anyakönyv Nagyobb Nemzeti Oskola – azaz nemzeti nyelvű iskola –, a másik elemi pedig Kisebb Nemzeti Oskola néven említi.³²

Az 1835/36-os tanévtől a Nagyobb Magyar Fiú Oskola az egyháztanács határozata értelmében ún. polgári iskolává alakult át.

A felsorolt tényekből arra kell következtetnünk, hogy a XIX. század első évtizedeiben valószínűleg, az 1820-as évektől bizonyosan szétválasztották a kollégiumi latin osztályokat az elemi oktatástól, amely magyar anyanyelvű volt. Másrészt pedig – feltehetően a jelentős számú városi polgárság igényeinek megfelelően – megteremtették az algimnázium első két osztályának megfelelő teljesen magyar nyelvű osztályt is. A grammatisták és a syntaxisták tehát továbbra is latinos tanulmányokat folytattak, a középiskola felsőbb osztályainak esetleges végzésére, míg a Nagyobb Magyar Fiú Oskola, illetőleg a polgári iskola tanulói anyanyelvükön polgári – iparos, kereskedő stb. – pályákra készültek.

³¹ Mészáros: i.m. 96.

³² A Ratio Educationis nyomán a XVIII. század végén meghonosodott s a századforduló után is használatos „nemzeti iskola” kifejezés nemzeti – esetünkben magyar – nyelvű iskolát jelentett. Ezekben az olvasás, ének, írás tanítása magyarul folyt. Mészáros i.m. 17., és uő.: *Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777-1830 között*. Budapest 1984. 29.; Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1976. 64.

1852-ben az abszolutizmus közoktatási reformjának, az Organisations Entwurf³³ a rendelkezései értelmében vagy csak nyolcosztályos fő-, vagy négyosztályos algimnáziumot ismertek el, nyilvánossági jogot csak a szabályzatnak megfelelő, az engedélyezett tanterv szerint működő iskola kaphatott. A rendelkezések szerint a nyolcosztályú gimnáziumban tizenkét, a négyosztályúban hat tanárnak kellett lennie, s mindegyiküknek 600-800 Forint fizetést kellett kapnia. A közoktatási reform ugyanekkor megkívánta az egységes állami tanterv alkalmazását, az állami iskolákban használatos tankönyvek bevezetését, a tanítóktól pedig tanári jogosítványt, bizonyítványt kért.

A gimnázium ezeknek a követelményeknek nem felelt meg, következésképp 1852 ősztől felső tagozatos osztályai már nem működhetek, s algimnáziuma is elvesztette a nyilvános iskolai státust, csak magángimnáziumként működhetett tovább, tehát államilag elismert bizonyítványt nem bocsáthatott ki. Ilyen magángimnáziumként működött hét tanéven át, egészen 1859-ig.

5. Kitekintés: az abszolutizmus korától az iskola megszűntéig

Az Entwurf rendelkezései következtében elvesztett nyilvánossági jogot az iskola 1859-ben szerezte vissza: nyilvános algimnáziummá lett.

Természetesen azonnal feléledt az iskola teljes értékű középiskolává fejlesztésének óhaja és szándéka is, s ezért már a következő tanévekben (persze nem hivatalosan) megindították a gimnázium V. osztályát (1860/61-ben), majd a VI. osztályt (1861/62-ben). Az iskola nyolcosztályos teljes gimnáziumi rangját azonban csak 1890-ben ismerték el hivatalosan, ekkor megindult a VII., a következő tanévben pedig a VIII. osztálya.

Az 1890-es év jelentős állomása volt az iskola anyagi alapja fejlődésének is, az épület jelentős bővítését és második emeletének ráépítését ekkor fejezték be.

(Ismeretes, hogy Szatmáron az épületek a XVI-XVIII. században még vályogból és fából épültek; ilyen volt a régi iskola is, amely az egykori paplak mellett állott, de ilyen volt az iskola mai telkére a XVII. század elején emelt épület is. A ma is fennálló téglapépület építését 1805-ben kezdeményezték, s kivitelezése/felépítése másfél évtizedet igényelt. A hat osztály befogadására alkalmas egyemeletes épület – az akkori Rákóczi és Kazinczy utca sarkán – 1822-ben készült el. Az épület Kazinczy utcai részét az 1880-as évek második felében nyújtották meg és az egészre ekkor még egy emeletet húztak.)

A nyolcosztályos főgimnáziummá válás az épület további bővítését igényelte, az egykori Rákóczi utcai (ma Piața Păcii) részt 1902-ben toldották az épülethez, amely így elnyerte végleges (ma is meglevő) formáját. A múzeumi hatóságok műemléknek tekintik.

A szatmári református főgimnázium annak emlékére, hogy a mostani helyén 300 éve állt fenn (és vált – mai megnevezéssel – középiskolává), 1910. május 18-20-án jubiláris ünnepet rendezett. Az ünnepség egyik része a templomi ünnepély volt, amelyen – egyebek mellett – Bakcsy Gergely igazgató ismertette a főgimnázium 300 éves múltját és jelenét.

A jubileumi ünnepség keretében tanácskoztak az Országos Református Tanáregyesület tagjai; a tanáregyesület – tizennégy középiskola képviseltette magát – ekkor alakította meg az egyesület erdélyi körét és a tanítóképző intézeti osztályt.

³³ Teljes nevén Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen.

Az első világháborút követően a református főgimnázium léte ismét veszélybe került. A román polgári-földesúri kormány 1924-ben megvonta nyilvánossági jogát. A tanulóknak más iskolában kellett vizsgáznuk, igen magas vizsgadíjat kellett fizetniük. Mindezek a gimnázium fokozatos leépüléséhez vezettek: 1928-ban már csak háromosztályos algimnázium.

Újbóli kiépülése 1930-ban kezdődik, ekkor indul meg ismét a negyedik algimnáziumi osztály, a következő tanévtől pedig a felső tagozat. Így fokozatosan ismét nyolcosztályos gimnázium-má válik, 1935-ben: líceum.

Ez a főgimnáziumi korszak a második világháborút követő társadalmi változások folytán rövid idejű, 1948-ban ugyanis az iskolák államosítása megszünteti ezt a felekezeti gimnáziumot is.

A szatmárnémeti Református Főgimnáziumot ekkor az 1944 ősztől Állami Magyar Fiúlíceum néven működött volt Királyi Katolikus Főgimnáziummal egyesítették, az új intézmény a református gimnázium épületében kezdte meg működését Állami Magyar Líceum néven. (Ugyanez történt a két lánygimnáziummal.)

1948. szeptember 1-től tehát szétválik az épület és az intézmény. A gimnázium épületében működő (még magyar tannyelvű) iskola nemsokára új nevet kap: 3-as számú Középiskola.

1957-ben újabb névváltoztatás következik: sikerül felvennie a Kölcsey Ferenc Líceum nevet. A névadás indoklására indítékot keres az akkori igazgató, s ez „az iskola fennállásának 400. évfordulója”, amelyet számos rendezvénnyel megünnepelnek; helybeli román iskolák diákjaival többek között együtt koszorúzzák meg a batizi emlékművet is! (A szervezők nem ismerték az iskolatörténeti tényeket, s a városban alakult első protestáns [elemi] iskola [feltételezett] évéhez mérték az évfordulót.)

1958-ban azonban, az újabb tanügyi átszervezés során, a gimnázium koedukációs iskolává válik, ezúttal 2-es számú Elméleti Líceum néven (ekkor a Kölcsey egy része a lánylíceumba költözött, az alig egy éve felvett név elenyészett).

1961-ben – újabb átszervezés keretében – a gimnázium a Mihai Eminescu Líceummal egyesül (annak magyar tagozatává válik); a református gimnázium egykori épületében általános iskola marad. 1965-ben aztán ezt újra középiskolává fejlesztik 3-as számú Elméleti Líceum néven.

1971. szeptember 1. A városban működő három líceum magyar tannyelvű osztályaiból minisztertanácsi határozattal magyar tannyelvű elméleti líceum alakul, a neve: Magyar Líceum. Az intézmény a „400 éves” iskola épületében kap helyet.

A romániai oktatásban bekövetkezett további változások azonban hamarosan érintik az iskolát, a változások jellegét az intézménynév változásai is jellemzik: 1976. aug. 31-től 1-es számú Reál-Humán Líceum (román és magyar tagozattal), 1977. aug. 1-től 5-ös számú Ipari Líceum.

Közben a líceum tíz párhuzamos osztályából a magyar tannyelvűek száma is fokozatosan csökkent, 1989-ben már csak három maradt.

Az 1989-et követő változások nyomán a líceum 1990 ősztől visszakerít és kapta nevét és jellegét. Ma Kölcsey Ferenc Elméleti Líceum, reál és humán profilú osztályokkal. (Az ipari osztályai az 1992/93-as tanév végére felszámolódtak; ismét magyar tannyelvű.)

* * *

Az iskolatörténet tényeihez hozzátartozik, hogy 1991 szeptemberétől Szatmárnémetiben két (tulajdonképpen felekezeti érdekeltségű) új Líceum is indult: a Szatmárnémeti Református Teológiai Líceum és a Hám János Római Katolikus Szemináriumi Líceum. Ezek állami és egyházi alárendeltségűek, nem azonosak a hagyományos felekezeti iskolákkal.

A két intézmény közül egyik sem rendelkezik saját épülettel, diákjai délután tanulnak a Kölcsey Ferenc Elméleti Líceum épületében.

II. Az iskola belső élete

1. Az iskola vezetése

Szatmár iskolája a reformáció utáni időszakban a városi tanács védnöksége alá került, a város vezetősége segítette, oltalmazta, főként miután a századforduló után megszületik a magasabb fokú, vagyis kollégiumi rangú iskola. Tanúsága ennek az, hogy 1608-ban az iskola számára telket vásárol, s fel is építteti a kollégiumot. A kollégium megindulásakor a városi tanács határozta meg a tanárok fizetését, a köztanítóknak járó díjakat, valamint a tanulók közösségét illető jövedelmi forrásokat.³⁴

Másfél százados védnöksége alatt a tanács állapította meg a kollégium tanrendszerét, gondoskodott a tanári állások betöltéséről, meghatározta a tanárok és a diákok jogait és kötelességeit, s küldöttei révén részt vett a súlyosabb fegyelmi ügyek kivizsgálásában.

A kollégium ügyeit az iskolaszék vezette, amelynek állandó elnöke a kollégium professzora volt. Az iskolaszék tagja volt a diákság iskolagyűlése által évenként (szavazattöbbséggel) megválasztott vezetőség, a senior (a diákközösség feje), helyettese, a contrascriba (a diákközösség ellenőre és az iskolaszék jegyzője), az egyes osztályok nagydiákok közül választott tanítói, a collaborátorok, illetőleg praeceptorok, valamint a XVIII. század elejétől rendszerint négy juratus (esküdt diák, szavazóbíró).

A tanulóifjúság önkormányzati szerve a coetus (gyülekezet) volt, ennek tagja volt minden tógás diák. Az egész évre megválasztott fentebb említett vezető tanács mellett ez még más diák-tisztségviselőket is megválasztott, némelyeket ugyancsak egész évre, másokat rövidebb időszakra.

Az 1610-1754 közötti időszak tisztségviselőinek teljes névsorát nem ismerjük. Az aláírási jegyzőkönyvek rendszerint jelölik a seniort, contrascribát, gyakran a collaborátorokat, illetőleg a praeceptorokat, juratusokat, s számos esetben a többi tisztségviselőt, a kántort, a szolgál-diákok gondnokát, a gazdadiákot, sáfárt, a kémlelőt (explorator), a könyvtárost, az ételesdiákot (coquus).

Diák-tisztségviselőkről a Matricula studiosorumban megőrzött iskolaszéki jegyzőkönyvek egy része is tudósít. Több szól a senior és a contrascriba megválasztásáról, olykor lemondásáról. Némelyik jegyzőkönyv a könyvtáros, egy-egy juratus, néha praeceptor kijelöléséről tudósít, a szolgál felügyelőjének kijelöléséről is találunk említést. Teljes tanács megválasztásáról egyetlen, az 1731. április 20-án készült jegyzőkönyv számol be.³⁵

Az iskola vezető tanácsa felügyelt az intézeti rendre, és intézte a kollégium sokrétű gazdasági ügyeit. Az iskolaszéki jegyzőkönyvek tanúsága szerint a kollégiumi tanács kezelte a kollégiumnak adott pénzbeli adományokat, számba vette a vidéki iskolák által a tanítónak

³⁴ Bakcsy: i.m. 8-10.

³⁵ Harmaczi Gergely az orátorok, Tokai László a poéták, Tarczali János a syntaxisták, Kállai Ábrahám a grammatisták, Betsei György a nagyobb rudimentisták, Csengeri Pál a kisebb rudimentisták, Hidvégi István a donatisták, Sárközi Ferenc az alfabetisták praeceptora lett.

Ugyanekkor Harmaczi Gergelyt seniorrá, Csengeri Barhász Istvánt contrascribává választották.

ment diákért fizetett díjakat.³⁶ Az iskolaszék kezelte azt az alamizsnából származó közös jövedelmet is, amelyet a nyári szünetben, illetőleg az ünnepek alkalmával a környező falvakban a diákok prédikációval szereztek.

Az iskolaszék volt a kollégium fegyelmi bírósága. A hanyagokat elmarasztalta, nyilvánosan megróttá, olykor kisebb büntetést is rótt rájuk (soron kívüli kapusszolgálat stb.). A fegyelmi ügyeket az iskolaszék a hetente tartott gyűlésein tárgyalta, a kihágások ügyében ítéletet hozott.

A közösség életét, munkarendjét, gazdasági ügyeit a vezető tanács – senior, contrascriba, collaborátorok – a többi megválasztott tisztségviselő segítségével irányította és ellenőrizte.

Ugyancsak főtisztviselő, tulajdonképpen a collaborátorral egyenrangú segédtanító volt a kántor – már 1612-től említik –, akinek feladata az iskolai énektanítás. Tisztségéhez tartozott a templomi és a temetési szertartáson részt vevő diákok énekének vezetése, így egy személyben a templom kántora is volt.³⁷

A szolgadiákok gondnoka (curator, curator servilientum) felügyelt a kollégiumban tanuló szegénysorsú, magukat szolgai munkák elvégzése révén fenntartó diákokra. A debreceni kollégium gyakorlata szerint – a XVIII. század elejéig – nemcsak gondnoki teendőket látott el, hanem egyszersmind a keze alá adott gyermekek tanítója és nevelője is volt.³⁸ Feltételezhető, hogy ugyanebben az időszakban a szatmári iskolában is hasonló gyakorlat élt.

Az oeconomus (gazdadiák, sáfár) feladata volt a rend közvetlen fenntartása. Terhes feladat volt, s ezért mindig csak magasabb évfolyamú tanuló viselte. Nem állapítható meg, hogy a

³⁶ A Matricula studiosorum 124-125. lapjának bejegyzései szerint a kollégiumtól kapott tanítókért az egyes egyházközségek a következő összegeket fizették:

Időpont	A falu	A tanító neve	Forint, dénár
1725. január	Apa	Josephus Németi	1,50
	Péterfalva	Valentinus Vári	3,06
	Csenger	Michael Nyíregyházi	3,06
	Milota	-	0,27
	Gyarmat	Johannes Vári	1,36
május 1.	Szaniszló	Samuel Török Szathmári	3,06
1727. január 8.	Gyarmat	-	1,50
	Németi	-	0,60
	Géberjén	-	0,43
	Matolcs	Nicolaus Rápolti	3,00
	Cseke	Franciscus Szathmári	1,53
1728. április 20.	Gyéres	Nicolaus Czeglédi	1,51
	Újváros	Josephus Lévai	1,50
	Matolcs	Andreas Sz. Szathmari	1,51
	Sz. Váralja	Martinus Varallyai	1,51
október 9.	Szamosújlak	Samuel Göntzi	1,52
október 20.	Homok	-	0,45

Valamennyi tanító 1724-ben a matricula jegyzőkönyvében diákként szerepelt, tehát a következő év(ek)ben kerülhetett a tanítói állásba.

³⁷ Mészáros 1981. 254, 324. és Nagy: i.m. 98.

³⁸ Nagy: i.m. 99.

szatmári iskolában ez a megbízatás egész évre vagy csak rövidebb időszakokra szólt-e.³⁹ Valószínűleg ő ügyelt fel a gyűjtésből és az adományokból szerzett természetbeni javakra.

Az explorátor, kémlelő hivatala az ünnepi kántálás intézményével kapcsolatos. Neki kellett megtudnia, hogy a városban van-e valamilyen ünnepélyes összejövetel – lakodalom, születés-napi ünnepség, disznótor stb. –, ahol az énekes gyermekeknek érdemes, sőt illő megjelenni. Nyomozása eredményét a seniornak vagy a contrascribának kellett jelentenie, aki azután utasította, hogy vezesse az énekes diákokat a „laktató énekmondás” helyeire.⁴⁰

Az ételesdiák, a coquus az ételhordás rendjére felvigyázó nagydiák volt. A diákok egy részét a város polgárai „sorkosztal” élelmezték, az ételt kisdiákok vagy szolgadiákok hordták be a kollégiumba. A kollégiumnak nagy valószínűséggel saját főzőháza is volt, ennek működését a városi tanács által megajánlott javadalom biztosította, s feltehetően itt főzettek azok számára is, akik nem szorultak rá a polgárok segélyére. A kollégiumi konyha ügyvitele szintén az ételesdiák feladata volt.

Az aláírási jegyzőkönyvben évenként több ételesdiák is szerepel, ami azt sejteti, hogy a tisztség csak rövidebb, meghatározott időszakra szólt.⁴¹

A könyvtáros a kollégium könyvtárát kezelte, nyilvántartotta a könyvkölcsönzéseket, a jurátusok a kollégiumi bíróság ülésein az iskolai törvények igazságos alkalmazását vigyázták.

1747-ben a városi tanács az eklézsia ügyeinek intézésére egyháztanácsot (consistorium) hozott létre, s hatáskörébe utalta az iskolákat és az oktatás ügyét. Ezután az egyháztanács – elnöke a lelkész, jegyzője a kollégium professzora – ellenőrizte a tananyagot, a könyveket s a tanítási módszereket is. A szükségleteknek és a követelményeknek megfelelően határozott a tógátusok és a mendikánsok (szolgadiákok) számáról.

³⁹ A debreceni kollégiumban az ökonómus tisztségét hetente más-más tanuló látta el. Nagy: i.m. 100.

⁴⁰ Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest 1971. 141.

⁴¹ A debreceni kollégium 1657. évi törvénykönyve szerint (VIII. fejezet, 1-6. cikkely) egy-egy nagydiák két hónapig ellenőrizhette az ételhordás és a főzés rendjét. Nagy: i.m. 100.

2. Tantervek, tananyag

A szatmári református kollégiumban a XVI. században és a XVII. század első felében tanító tanárok jelentős része tanulmányait a debreceni kollégiumban és a sárospataki kollégiumban végezte, többeket Erdélyből hívtak meg a professzori tisztségre. A közel másfél évszázad alatt itt működő tanárok közül 31-en külföldi akadémiákon szerezték meg a legmagasabb képzést.⁴²

Az elmondottakból következik, hogy a debreceni és a sárospataki iskolából Szatmárra érkezett tanítók, tanárok az itteni iskolában is ugyanazt igyekeztek megvalósítani, amit ők diákkorukban maguk körül láttak. Érthető tehát, hogy a szatmári kollégium belső rendjében, tananyagában, tanulmányi szervezetében, egész szellemiségében a testvér kollégiumokkal azonosult.

A szatmári iskolának főként a debreceni kollégiummal alakult ki ily módon egy sajátos, kötetlen kapcsolata, melynek következtében a kollégiumot grammatikai iskolává való lefokozásáig a debreceni kollégium ún. partikulájának, résziskolájának tekintették.⁴³

Az egyháztanács egy 1795-ben készült jegyzőkönyve azt igazolja, hogy az újból fejlődésnek induló gimnázium továbbra is a debreceni kollégiumhoz igazodik. A jegyzőkönyv ugyanis megállapítja, hogy a szatmári iskola egyes osztályaiban használt tantervek a debreceni kollégium azonos szintű osztályaiban alkalmazott tudományos tantervek alapján készültek.⁴⁴ Így aztán, ha a szatmári kollégium tantervei nem is maradtak fenn, valamelyest körvonalazhatjuk az itt tanított tananyagot és az oktatási módszereket.

A XVII. század eleji református iskoláktól sem kívántak mást, mint hogy alapos és pontos latin nyelvtudást s ehhez kapcsolódó, vallásos motivációjú klasszikus-humanisztikus műveltséget adjanak. Ennek oka nevelésük-oktatásuk legfőbb céljában rejlett. A protestáns iskolaszervezők szerint ugyanis minden protestáns értelmiségi férfi – pap, tanár, orvos, tudós stb. – számára szükséges az alapos vallási képzettség. A különböző életpályákra igyekvő tanulók aztán választott életcéljuknak megfelelően előbb vagy később abbahagyták a tanulmányokat, kimaradtak az iskolából. Aki viszont eljutott a protestáns kollégium legfelső, akadémiai tagozatáig, tulajdonképpen papi képzést-képesítést nyert.

Ez az állapot nem azt jelentette, hogy a történelmet, földrajzot nem tartották a műveltség fontos részének, csupán úgy vélték, hogy az iskola által nyújtott és elsajátított műveltség birtokában az ifjú és a felnőtt tökéletesen eligazodik a bőven rendelkezésre álló történelmi és földrajzi könyvek között, nem szükséges azt még külön „tanítani” is. Feleslegesnek ítélték az anyanyelvvel való oktatásszerű foglalkozást is, egyszerűen azért, mert úgy vélték, hogy anyanyelvét mindenki ismeri.⁴⁵

A XVII. század negyvenes éveiben két alkalommal is megvitatták a teológiát célzó gimnaziális képzést adó református iskolák szervezetének, tananyagának, tankönyveinek a

⁴² A *Matricula studiosorum* azokat a tanárokat, akik külföldi egyetemeken tanultak, *clarissimusoknak* nevezi. Nevük megállapítható a tanárok felsorolásából. Vö.: Bura László: *Szatmári diákok 1610-1852*. *Fontes Rerum Scholasticarum* V. Szeged 1994. 9-10.

⁴³ Nagy: i.m. 65-66.

⁴⁴ Bakcsy idézett művének 82. lapján utal a debreceni ev. ref. főgimnázium 1894-95. évi Értesítőjére, amely a *Ratio Educationis* előtti, alatti és közvetlen utána fennálló helyzetet mutatja be.

⁴⁵ Mészáros 1981. 252-253.

kérdéseit. Az 1646-os szatmárnémeti,⁴⁶ majd az 1748-as sárospataki zsinaton a fenti jellegű iskolák hagyományos rendjének további fenntartása mellett döntöttek.⁴⁷

Bizonyosnak tekinthetjük, hogy a tanácskozások színhelyén – Szatmárnémetiben, Sárospatakon – az ott elfogadott módon és szellemben tanítottak. Mi lehetett a hagyományos rend? Valószínűleg az, amelyet a Sárospatakon 1621-ben készült törvénykönyv rögzített.⁴⁸ Eszerint az iskola tanulóinak a latin nyelvtan, a logika, retorika, valamint a vallási ismeretek elsajátítására kellett törekedniük, ugyanakkor azonban az iskolában tanítottak fizikát, metafizikát, görög és héber nyelvet is, valamint görög-római klasszikusokat.⁴⁹

A sárospataki mintájára készült 1657-es debreceni szabályzat sem tartalmaz részletes tananyag-előírást, s nem sorolja fel a kötelező tankönyveket sem, következésképp az igen tág hagyományos kereteken belül (grammatika, poétika, retorika, filozófia, vallási ismeretek) nagy szabadságot enged a tanárnak az oktatásban. Nyilvánvalóan ez a szellem és szokásrend érvényesült a debreceni iskolát példaképül tekintő szatmári iskolában is. A már említett tantárgyak mellett Szatmáron is feltehetően a XVII. század végétől követelhatték meg fokozottabban a történelem, földrajz, matematika, fizika megtanulását, ugyanis az iskolaszék fegyelmi jegyzőkönyveiben a filozófia, a héber és a görög nyelv tanulásának elhanyagolása miatti megrovások mellett ettől kezdve mind gyakoribb a történelem és a matematika tanulásában elkövetett mulasztások miatti elmarasztalás.⁵⁰

A sárospataki kollégium gimnáziumi osztályainak XVIII. század eleji tantervét ismerjük. Ebből következtethetünk a debreceni kollégium azonos elnevezésű s a szatmári iskola megfelelő szintű osztályaiban érvényes követelményekre, illetőleg a megkívánt ismeretek körvonalaira is.

Az első gimnáziumi – Sárospatakon declinista (névszóragozónak fordítható), Szatmáron comparatista (összehasonlító) – osztályban elsősorban latin szavakat, a latin nyelv elemeit, a főnévragozást tanulták, bibliai történeteket és némi számtant is (továbbá főként az egyszerűet gyakorolták). Vallási ismeretekből a tízparancsolat megismerése volt a tananyaguk.

A második – conjugista, magyarul igeragozónak nevezhető – osztályban mindennap latin beszédgyakorlatokat tanultak, egyszerűbb latin szövegeket fordítottak, továbbá hétköznapi mondatokat gyakoroltak, ugyancsak latinul. A XVIII. század második felétől bizonyos földrajzi ismereteket is tanultak. A számtantanulás tananyaga az összeadás-kivonás, a hittané pedig a keresztény vallás alapjai voltak.

A grammatisták – a harmadik osztály – már a nyelvtant tanulták. A főtárgy továbbra is a latinból és a latinra fordítás s a nyelvtani szabályok besulykolása. Ebben az osztályban már bizonyos szabad fogalmazásokat is írtak. Számtanból a szorzást, osztást tanulták, hittanból a Heidelbergi Kátét. Ezenkívül zsoltárokat énekeltek. A szintaxisták – a negyedik osztály – tananyaga a mondattan volt. Latinból fogalmazási gyakorlatokat végeztek, számtanból az arányszabályt gyakorolták, hittanból folytatták a Heidelbergi Káté tanulását. Az ötödik osztály (a rétorok) szónoklattant tanult. Latinból Cicerót fordították, latin szónoklatokat is kellett

⁴⁶ A „Szatmárnémeti” helynév 1715 előtt mindig Németire vonatkozik.

⁴⁷ Mészáros 1981. 321.

⁴⁸ *A sárospataki református kollégium*. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Budapest 1981. 43-46.

⁴⁹ Mészáros 1981. 323.

⁵⁰ Vö. *Matricula studiosorum*. 85b-126b.

tartaniuk. Számtanból a különböző számolási módokat oktatták. A hittan és a földrajz tanítása folytatta az előző évben megkezdetteket. A hatodik osztály poétikát tanult, azaz a latin költészet szabályait. Tananyaguk Szenczi Molnár Albert latin grammatikája volt. A latin irodalom klasszikusait – Vergiliust, Ovidiust, Horatiust – fordították. Gyakorlatként – a tehetségesebbek – maguk is írtak latin verseket. A Heidelbergi Káté tanulása ebben az évben is folytatódott, számtanból viszont ismételték a korábban tanultakat.

Sárospatakon a logikusok külön osztályt alkottak, Debrecenben a poétika osztállyal együtt tanultak. Ők összefüggő latin dolgozatokat készítettek, számtanból a tizedes számok rendszerét tanulták.⁵¹

Az elmondottakból arra következtethetünk, hogy a tananyag elsajátításában bizonyos koncentrikusság⁵² érvényesült, s a tantárgyak osztályonkénti párhuzama lehetővé tette, hogy az alsóbb osztályokban lerakott alapokat évről évre bővítsék. A gimnáziumi osztályok legfontosabb tantárgya a református egyház hittételeinek rendszeres összefoglalása és az egyes tételek értelmezése, bizonyítása volt. Az idézett tantervből láthatjuk, hogy az alsóbb osztályokban ez a Heidelbergi Káté megtanítását és zsoltárok éneklését jelentette.

Szatmáron a retorikai és a poétikai osztályban – a jegyzőkönyvek tanúsítják – a professzor a fentieken kívül héber és görög nyelvet, valamint filozófiát, természetbölcseletet is tanított.

A kétosztályúvá lefokozott iskolában 1754-től csak a latin nyelv elemeit taníthatták. A Helytartótanács azt is megtiltotta, hogy a tanulók felsőbb osztályokra magánúton előkészítést nyerjenek. 1786-ban, amikor elrendelték a német nyelv tanítását, oktatására külön tanári állást létesítettek.⁵³

Az 1792. szeptember 2-i egyháztanács-ülés a szatmári iskola számára a debreceni tanítási mód szerint készített tantervi és módszertani utasítást fogad el. Valószínűleg a helyi körülményekhez alkalmazva, kevés módosítással átvették a debreceni gimnázium tantervét.⁵⁴ A szatmári tantervi utasítások nem maradtak fenn. Ezt a tantervet 1800-ban módosították, de az újabb tantervből csak a declinista és a conjugista osztályra vonatkozó utalások őrződtek meg.

Az iskola tanítói és tanári kara 1827-ben készített részletes, minden osztály tárgyait és tananyagát kijelölő tantervet⁵⁵, amely a későbbiekben – kevés módosítással – alapját képezte az 1839-ben életbe léptetett, az Organisations Entwurf szerinti átszervezésig érvényben maradt tantervnek.⁵⁶

Mindkét tanterv a debreceni kollégium tantervéhez, tankönyveihez igazodott.

⁵¹ A sárospataki református kollégium. 100-101.

⁵² A koncentrikusság elvét akkor mai értelemben nem ismerték.

⁵³ Bakcsy: i.m. 59.

⁵⁴ Konkrétan a debreceni kollégium 1770-ben kiadott, 1791-ben kevés változtatással második kiadásban megjelent rendszeres tantervére, az ún. Methodusra gondolunk.

⁵⁵ Bakcsy: i.m. 61-66. Az 1827-ben készített tanterv tankönyvül ajánlhatta Jenei György (szatmári tanácsnok) *Katechismus, a debreczeni útmutatásból szedve* (Kolozsvár 1826) című könyvét, az 1839-ben életbe lépett tanterv pedig ugyancsak Jenei György *Közönséges ó história a tanulók számára* (S.Patak 1838) című munkáját.

⁵⁶ Szövegét Bakcsy idézett könyvének 67-74. lapján közli.

3. Az iskola könyvtára, a könyvtárjegyzék oktatástörténeti értékelése

A XVII-XVIII. századbeli gimnáziumi osztályokban a diákok nem tankönyvekből tanultak, hanem jegyzetből, amit a rektor, illetőleg a professzor előadása nyomán maguk írtak. Nem tudunk e korból fennmaradt jegyzetekről, tehát nem állapíthatjuk meg a tanított tananyagot sem. Az iskola korabeli könyvtárának ismeretében, bizonyos könyvek jelenlétéből mégis valamelyest következtethetünk az oktatás tartalmára is.

A kollégium könyvtárára vonatkozó első feljegyzés 1632-ből való, azokat a könyveket sorolja fel, amelyeket Bethlen Gábor erdélyi fejedelem adományából vettek. A 38 kötet 44 munkát tartalmaz. Ugyancsak a fejedelem adományából vásárolták meg a könyvtár számára P. Vaari Bálint tanító hagyatékát, 57 könyvet.

Nem tudjuk, hogy ezek előtt hány könyvvvel rendelkezett az iskola, azonban bizonyosra vehetjük, hogy valamelyes könyvtára addig is létezett. Az iskola könyvállománya aztán az évek során folyamatosan gyarapodott, ajándékozás és vásárlás útján. A matrikulába azonban csak egyetlen, 1672-ben kapott adománynak, nyolc könyvnek a címét jegyezték fel.

A könyvtár – feltehetőleg – első leltárát 1673-ban készítették. A könyvállomány ekkor 794 kötet.⁵⁷ Mindjárt a következő évben, 1674-ben a könyvállomány jelentősen, a meglevő mennyiségnek közel harminc százalékaival gyarapszik, ugyanis Tarczali Bogdány Péter végrendeletileg 250 kötetet hagyományoz a kollégiumra. A következő évekből még négy adományt jegyeztek fel, 1687-ben Pongrácz Menyhért nyolc, 1688-ban Szathmári István hat, Komáromi István egy-egy, 1694-ben Szathmári Sámuel két könyvet adományozott a kollégiumnak. A könyvtár könyvállománya a század végére az ismert adatok szerint immár 1062 kötet.

A feljegyzések szerint az 1703-as tűzvészben a könyvtár java része is odaégett. Újabb adatunk a könyvállományról 1720-ból van, amikor újólalt leltározták, most már nem szekrényenként, illetőleg polconként, hanem a szerzők nevének kezdőbetűje szerint. Az egykori gazdag könyvtár most 243 kötetnyire zsugorodott.

A könyvtár további állapotára vonatkozó adat a matrikulában nincs. Tudjuk viszont, hogy 1759-ben egy iskolaügyben a püspökhöz intézett levélhez a gimnáziumi könyvtár katalógusát is csatolták, e szerint a könyvállomány 618 mű.⁵⁸ Ezt követően a könyvtár állománya vásárlások és adományok útján sokat gyarapodott. Erről azonban mindössze az 1781-től vezetett anyakönyv utolsó, megmaradt lapján olvasható két bejegyzés tanúskodik.⁵⁹ Bizonyosan tudjuk azonban, hogy 1856-ban Bartók Gábor igazgató egy régebben készült könyvjegyzék alapján

⁵⁷ A könyvtárjegyzékeket (Kulcsár György álnéven) *A református kollégium könyvtára 1632-1727* címen közöltem. = *Partiumi könyvesházak 1623-1730*. Budapest-Szeged. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása, 1988. 325-373.

⁵⁸ Bakcsy: i.m. 100.

⁵⁹ Az anyakönyv utolsó lapján olvasható latin nyelvű bejegyzés szerint 1789-ben egyházi alaptól vásárolták és a közösség használatára bocsátották a következő könyveket: Samueli Pavaí Catechesis maior, Cellarii Grammatica, Abecedarium Germanicum, Anreae Törsök Languii Colloquia, Josepho Henter Orthographia Hungarica et Abecedarium Germanicum, Georgio Szilasi Hübneri Historiae, Josepho Sárközi Rudimenta Linguae Latinae.

Egy 1790 májusában Gyenge János praeceptor által a tanulók közössége részére vásárolt könyv a Biblia S(acra) Hungarica; 1792-ben Nagy Ari Mihály könyvszerzését jegyezték fel (Psalterium; Compendium historiae sacrae).

veszi át és rendszerezi a könyvtárat. Ez a jegyzék 2400 kötetet sorol fel, de igen sok, a jegyzékben említett könyv nem volt meg, számos könyv pedig nagyon megrongálódott vagy hiányossá lett, s így csak 970 ép, teljes munkát tud megtartani. A könyvállomány állapota érthető, hiszen a könyvtárnak 1754-től sem állandó helyisége, sem felelős gondozója, könyvtárosa nem volt, a könyvállomány így folyton vándorolt, tanárok, tanítók, lelkészek lakásán helyezték el.⁶⁰

A kollégium könyvtárának ismeretében többé-kevésbé körvonalazhatjuk, hogy az iskola tanárai, tanítói tanultságuk és a tudományokban való jártasságuk alapján milyen bölcséleti és vallási ismeretanyagot használhattak fel az oktatásban, illetőleg mi állott a tanulni, önmagukat elmélyültebben művelni akaró diákok rendelkezésére.⁶¹

A könyvek között megtalálhatták a különféle természetbölcséleti, valamint vallási irányzatok számos képviselőjének a munkáit. A helvét irányzat vezető teoretikusai közül Kálvin művei – *Institutio*, kommentárok, levelek – mellett tanulmányozhatták az irányzat számos svájci – Bullinger, Béza, Oecolompád, Lavater, Musculus, Walther (Gualther), Polanus, Grynaeus –, németországi – Ursinus, Pareus, Scultetus, Piscator, Keckermann, Zanchius, Zepper –, francia – Mornay – és angol – Whitaker, Perkins – teológusának munkáit.

A filippinizmus emlékeként Luther, Melanchton és Brenz művei is feltűnnek. De megtalálhatók az ellenfelek is, főként a katolikus Bellarmine vitairatai. Az érdeklődő olvashatta a szigorú ortodox lutheranizmus képviselőinek, David Chytreus (Kockhaf)-nak és Christofor Pezeliusnak munkáit, a svájci reformáció elleni polemikus irodalmat – Osiander (Hosemann) –, a dán Hemming és az antitrinitarizmus ellen hadakozó Otto Cosmann írásait.

Magyar szerzők közül Kis István, Lisznyai Kovács Pál, Méliusz Juhász Péter és Tolnai Dali János munkáit olvashatták.

Rendelkezésükre állott a Biblia többféle kiadása is, valamint a régi egyházi irodalomból Lactantius és Hieronymus írásai.

A kollégiumi oktatás legfontosabb tantárgya a latin volt. Az alsóbb osztályokban folyó latintanításban használhatták Melanchton nyelvtanát és mondattanát, Ursinus és Bechmann, valamint Szenczi Molnár Albert latin nyelvkönyvét. A latin nyelvi ismeretekben elmélyülő tanulók a latin szavak értelmének megfejtésére elsősorban Szenczi Molnár Albert *Dictionarium Latino-hungaricum* és *Dictionarium hungaro-latinum* című, több példányban is rendelkezésükre álló szótárait használhatták. Emellett a könyvállományban – ugyancsak több példányban – megvolt Calepinus hétnyelvű és tizenegy nyelvű szótára is. Ez utóbbi a szavak magyar megfelelőjét is tartalmazta. Esetenként hasznosíthatták a könyvtár latin-német szótárát (*Dictionarium Latino-Germanicum*) is.

A két utolsó osztályban a tanulók görög és héber nyelvet is tanultak. A görögöt különféle nyelvtankönyvekből tanulhatták, Clenardi, Melanchton, Neander, Urbanus stb. munkáiból. A görög nyelv tanulásában a latinra is támaszkodhattak, mutatják ezt a könyvtár latin-görög (Pasor: *Lexicon graeco-latinum...*) és latin-görög-magyar (*Dictionarium Latino-Graeco-Hungarum*) szótárai.

⁶⁰ Bakcsy: i.m. 100

⁶¹ Nem minden könyvet sikerült azonosítani, mert a feljegyzések némelyike nem könyvcím, csak utalás, jelzés.

A héber nyelv tanulására főként Johannes Buxtorf nyelvtankönyve. *Thesaurus grammaticus linguae Hebraeae* szolgált, de forgatták Altingus, Bellarmino, Beringer, Melfürher és Paius nyelvtanát is. A szavak értelmezésére Avenarius, Buxtorf szótárát – mindkettő *Lexicon Hebraicum* –, valamint a Decimatorét – *Sylva Hebraeo-Graeco-Latina* – használták. A héber nyelvben való jártasság fokozására olvasmányul használhatták a héber nyelvű Bibliát (*Biblia Hebraea*; *Biblia Hebraica*) és a héber zsoltároskönyvet (*Psalterium Hebraicum*).

A három „szent nyelv”-en írt könyveken kívül az állományban más nyelvű kiadványok is voltak: legalább tíz német nyelvű, köztük nyelvtani vonatkozású (*Liber Synonimorum Germanicorum*), ezenkívül német nyelvű Biblia (*Biblia Germanica*), 1720 után angol-latin szótár, volt francia szótár is (*Dictionarium Gallicum*), valamint arab nyelvtan (Thomas Erpenius: *Grammatica Arabica*).

A magyar nyelvtani ismereteket Szenczi Molnár Albert latin nyelvű magyar nyelvtanából (*Novae Grammaticae Ungaricae*) tanulhatták. Volt a könyvtárban magyar nyelvű Biblia, s több kötet magyar nyelvű, de latinból átültetett prédikáció, Károlyi Péter, Félégyházi Tamás és Madarász Márton fordításában.

Magyarul írt munkák voltak a *Temető praedicatiók* Keresztszegi Istvántól, valamint Czeglédi P. István *Csatázó lélek diadalma*, *Barátsági dorgálás*, *Malach doktor* című könyvei.

A kollégium tékája gazdag volt történelmi tárgyú munkákban. Megvolt a könyvtárban Plinius világtörténelme (*Historia mundi*), Hérodotosz *Historiája*, Titus Livius római történelme (*Rerum Romanorum ab Urbe condita libri*), Julius Caesarnak a gall háborúról írt műve (*De bello Gallico*). A gall háború a tárgya Mercurius könyvének is (*Gallo-bellici historicae narrationes*). A zsidók történetét Josephus Flavius művéből (*Antiquitates Judaicae*), valamint Vosenius munkájából (*De antiquis mensuris Hebraeorum*) ismerhették meg.

Volt a könyvtárban a lombard, spanyol, egyiptomi stb. történelemről írt mű is (*Historia Lombardica*, *Historia rerum Hispanicarum*, *Lusitanarum*, *Judaicarum et Aetypicarum*).

Olvashatták Bethlen János kancellár latinul írt magyar történelmét is (*Rerum Transylvanicarum libri IV.*), de egyháztörténeti munkákat is tanulmányozhattak (*Historia Ecclesiastica*). A történelem vitás kérdéseiről szólhatott Vossius könyve, a *Controversiae historiae*. És persze volt a könyvtárnak Eberi-féle *Calendarium Historicum-conscriptuma* is.

A XVII-XVIII. századi iskola fontos tantárgya volt a retorika, a szónoklattan tudománya, hozzátartozott az etika is. Szónoklattan Alstedius, Buzinkai Mihály, Dresserus, Isagogus Porphyrius, Ramus, Sturm, Scaliger, Keckermann és Voetius művei alapján tanulhattak.

A középfokú iskolában számottevő időt fordítottak a diákok vitakészségének kifejlesztésére, s ehhez kapcsolódóan önálló gondolkodásuk alakítására. A szatmári református kollégium diákjai a vitatkozás mesterségét, a dialektikát Sturm és Tittelman könyvéből – mindegyik: *Dialectica* – sajátíthatták el. A dialektikához tartozott a logika tudománya is. Gazdag irodalom állt a diákok rendelkezésére, a szerzők nevének betűrendjében: Agricola, Alstedius, Arisztotelész, Dinaerus, Faber, Keckermann, Martinus, Piscator, Ramus, Timplerus, Tolnai Dali János, Zabarella logikája (valamennyi: *Logica*).

A nevelés kérdéseiről szóló ókori és korabeli munkák is helyt kaptak a könyvtárban, így Plutarkhosz (*De libri educendi*, *De educatione puerorum*), Junius (*De natura hominis*) és Comenius (*Orbis sensualium pictus*, *Janua linguarum*) művei.

A XVII. század első felében – mint ismeretes – az iskolában reál tárgyakat alig vagy keveset tanítottak, és a filozófia járulékos elemeiként magyarázták őket.

A szatmári kollégiumban – a többi protestáns iskolához hasonlóan – éneket és zenét is tanítottak. Mivel e kollégium a szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező iskolák közé tartozott, az ének és a zene tanítására a nagyobb diákok közül választott segédtanítót, kántort alkalmaztak.⁶² Az aláírási jegyzőkönyvek tanúsága szerint az idősebb diákok közül 1612-ben Teremi Mihály, 1614-ben Fanczikai István, 1621-től Hadadi István – aki ugyanakkor az iskola szeniora, 1623-ban osztálytanítója (collaborator) is volt – látta el a kántori teendőket. Minden bizonnyal a későbbiek során is zenében járatosabb nagyobb diákok végezték az ének- és zenetanítás feladatát. A kollégiumi énektanítás anyaga a zsoltártanulás volt, ugyanis a diákoknak közre kellett működniük a templomi és a temetési éneklésben. Ezért naponta minden lecke előtt és után valamelyik zsoltárból 1-2 verset elénekkeltek, szerdán és szombaton pedig (legalábbis 1751-től) az iskola valamennyi tanulója együttesen tanulta a zsoltárokat.⁶³

A protestáns kollégiumok énektanításának segédeszköze a XVII. század negyvenes éveitől Geleji Katona István *Öreg Gradual* (1636) című munkája volt. E könyv előszava szerint a diákoktól a kottaolvasást is megkivánták.⁶⁴ Feltételezhetjük, hogy a kollégium könyvtárában *Gradual Hungaricum* néven feljegyzett zsoltároskönyv azonos a Geleji Katona István munkájával.

Nem tudjuk, milyen énekanyagot használtak fel az iskola életében új szint jelentő énekkar létesítésekor. A karéneket a szatmári református kollégiumban – mai ismereteink szerint – Bardócz Pál honosította meg 1742-ben⁶⁵ négy-öt évtizeddel megelőzve (Debrecent kivéve) a korabeli testvérkollégiumokat.

4. Az iskola törvénykönyve

A diákélet rendjét a kollégiumokban törvények szabályozták, ezeket írásba is foglalták.⁶⁶ Ilyen szabályzat a kollégium kezdeti korszakának törvényeiről Szatmáron nem maradt fenn, minden bizonnyal az 1703-i tűzvészkor pusztult el. Az 1720-1747 közti időszakból megmaradt iskolaszéki jegyzőkönyvekben azonban a megidézett 192 tógás diák fegyelmi ügyeinek tárgyalásakor gyakran idézik a rendszabályzat megsértett cikkelyeit, illetőleg a kiszabott büntetés alapjául szolgáló rendelkezéseit.

A jegyzőkönyvek az elveszett törvénykönyvnek többnyire a tanulmányokra vonatkozó (De studiis) és a tanulók erkölceiről szóló (De moribus scholarium)⁶⁷ cikkelyeit emlegetik. Az iskola törvénykönyvének feltételezett, általunk kikövetkeztetett neve: Leges Scholae

⁶² Mészáros 1981. 254.

⁶³ Bakcsy: i.m. 55.

⁶⁴ Vö. Benkő: i.m. 140., ahol hivatkozik Szabolcsi Bence *A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje* című munkájára.

⁶⁵ Benkő: i.m. 142., Bartók: i.m. 177.

⁶⁶ Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*. I-II. Pápa 1908. 68-96., Rúzsás: i.m. 15-17., *A sárospataki református kollégium*. 43.

⁶⁷ A törvénykönyvet a *Matricula studiosorum* jegyzőkönyveiben nem sokszor idézik (a 91-94. lapon), megnevezik viszont a vétséget és az érte kirótt büntetést.

Szathmarinae de studiis, moribus officiisque scholarium.⁶⁸ A jegyzőkönyvben előforduló hivatkozások alapján megállapítható, hogy a szabályzatnak a tanulmányokra vonatkozóan legalább 18, a tanulók erkölcsére vonatkozóan pedig 37 cikkelye bizonyosan volt, ugyanis ilyen számú cikkelyekre is hivatkoznak. Az ügyek tárgyalásakor azonban csak a vétség mibenlétét, a vonatkozó cikkely számát és a kiszabott büntetést tudjuk meg, de a cikkely szövegét nem idézik. Az egyes esetek alapján mégis valamelyest körvonalazhatjuk a szabályzatot, következtethetünk a cikkelyek egy részének a tartalmára.

Az iskolai törvénykönyv kikövetkeztethető cikkelyei, törvényei a következő tartalmúak voltak:

A tanulmányokra vonatkozó fejezetből: 2. cikkely: A vallásos ismeretek tanulásának kötelezettsége; 5.: A tanulásban való előmenetel és a szorgalom kötelezettsége; 7.: A templombajárás kötelezettségei; 8.: A templomban való magatartás és öltözk; 13.: Az éjjeli őrség köteleessége; 18.: A kapusszolgálat kötelezettsége.

A tanulók erkölcsére vonatkozó fejezetből: 1. cikkely: Tiszteletteljes beszédmód és viselkedés a vezetőkkal, valamint a városi polgárokkal; 3.: A diáköltözék megállapítása, viseletének előírása; 6.: A részegeskedés, káromkodás, emberhez nem illő magatartás tiltása; 9.: Az iskolán kívüli viselkedésmód előírásai; a kocsmazás megtiltása; 11.: A botránykeltés elkerülése; 12.: A diáktársak testi sértésének tiltása; 15.: Az iskolából való kiszökés megtiltása; 16.: A kollégiumból való éjszakai (10 óra utáni, éjfél utáni) kimaradás büntetése; 17.: Engedelmesség az előjárók iránt; a hűtlen tisztségviselés megbüntetése; 22.: A dohányzásra vonatkozó rendelkezések; 25.: Az anyagi kártételek megtérítésének módja; a lopás megtérítése; 26.: A szerencsejátékok tiltása; 27.: A legáció kötelezettsége; 28.: Az oeconomus tisztsége és kötelességei; 29.: A szemérmetlen beszédmód tiltása; 31.: A szenior kötelességei, a tisztségviselők iránti engedelmesség kötelezettsége; 34.: A kicsikre (alsóbb osztályok? elemi tagozat?) vonatkozó törvények; 35.: Az iskolaszék meggondolt vezetése; a törvényesség tiszteletben tartása; 37.: Az igazgatás, vezetés törvényei.

A fegyelmi jegyzőkönyvekből megtudjuk tehát, hogy mit vétett a tógás diák, ebből viszont következtethetünk az iskolai törvényekben előírt kötelezettségeikre.

A diákoknak kötelességük volt pontosan részt venni az órákon, figyelmesen hallgatni a tanár magyarázatait, a tanulásban szorgalmasan bizonyítani.

Mind a leckéken, mind a délutáni templomi könyörgésen köntösben kellett megjelenniük.⁶⁹

A diák engedelmeskedni tartozott a kollégium választott tisztségviselőinek, tilos volt őket sértegetnie. A kisebbeknek hallgatniuk kellett a nagyobbakra.

Tilos volt a verekedés, az önbíráskodás, a bosszúállás, a szolgadiákok és a kisebbek bántalmazása. A szabályzat megkövetelte a diákmivoltukhoz illő beszédmódot és viselkedést. Nem volt szabad a kollégiumból engedély nélkül távozni, kiszökni, sem éjszaka kimaradozni. A szabályzatban előírt viselkedésmód az iskolán kívül is kötelező volt.

⁶⁸ Vö. a debreceni kollégium szabályzatával! Thury: i.m. 68.

⁶⁹ A diákviseletet 1624-ben I. Rákóczi György fejedelem állapította meg a váradi zsinat határozata alapján: bokáig érő fekete köntös, fehér gombokkal kapcsolódott; ehhez járult a sárga szegélyes zöld alapú posztószűr, az ún. tóga; a diákoknak hosszú, henger alakú nyestbőrből készült kunsüveget, ún. sinkót kellett viselniük; lábbelijük a csizma volt. 1774-ben helyettük a kalpagot és a fekete palástot vezették be. (Vö.: Nagy 1940. 72-74.)

A tanulóknak számos közösségi feladatuk is volt. A kapunál – természetesen felváltva – szolgálatot teljesítettek, éjjel őrködtek. Felügyeltek a főzésre. Részt kellett venniük a temetéseken. Az idősebbek közül 3-3 hónapra kántort neveztek ki. Szombatonként a malomban felügyeltek az iskola búzájának az őrlésére. A nagyobb diákok legációba is jártak, ezenkívül adományokat gyűjtöttek (supplicálás) a kollégium javára.

A legidősebb diákok közül választották meg a két elemi és a hat gimnáziumi osztály tanítóit, valamint a tisztségviselőket, a seniort, a contrascribát, a könyvtárost, az oeconomust stb.

A jegyzőkönyvek minden egyes fegyelmi eljárás során közlik a kirótt büntetéseket is. A legkisebb büntetés az iskolaszék ülésén elhangzó figyelmeztetés, megintés volt. Ennek is fokozatai voltak, melyeket a vétség súlya szerint alkalmaztak. Némelyik esetben mérsékelt megintésről, dorgálásról, máskor szigorú megintésről tudósít a jegyzőkönyv. Esetenként a fenytetés szót használják.

A büntetés egyik módja a megsértett (egyén vagy közösség) megkövetése volt. Ez lehetett (bocsánat)kérréssel való megkövetés (deprecatio) vagy a vétket a közösség előtt is feltáró és beismerő nyilvános bocsánatkérés (declamatio).

A jegyzőkönyvből úgy tűnik, hogy a súlyosabban vétők ügyét a tanulók közössége meg is vitatta, azaz a közösség is elítélte, megróttá.

A vétkest érzékenyen érintő büntetés volt az ételosztalék megvonása. Gyakori volt a 3 napos ételmegvonás, súlyosabb kihágás esetén egyheti ételmegvonással büntették, előfordult teljes ösztöndíjmegvonás is.

A szolgálatot elmulasztó tanulót újólág beosztották hasonló szolgálat elvégzésére. Soron kívüli éjjeli őrsegre való beosztással is büntettek.

Számos esetben (s többféle törvénycikk megszegése miatt is) pénzbeli büntetést róttak ki. A legkisebbek a 11-15 dénáros pénzbüntetések voltak, a leggyakoribb a 25 dénáros büntetés; többször 50, 75, ritkábban 100 dénáros büntetést is kiróttak. Az anyagi rongálásért és az elmulasztott kapusszolgálatért mindig 25 dénárt kellett fizetniük. A büntetésből befolyt pénzösszeg a közösség pénztárát gyarapította.

Gyakori büntetésként a tanulót sorrendben lejjebb helyezték (degradáció). A tanév kezdetén ugyanis, a törvények aláírásakor a tanulók érdemi-tanulmányi sorrendben írták alá a jegyzőkönyvet. A tanév folyamán aztán azért vetélkedtek, hogy a tanulói sorrendben előbbre kerüljenek. A sorrendben hátrébb kerülni kudarc, szégyen volt. Ezért alkalmazták a tanulói sorrendben hátrébb helyezés büntetését. A jegyzőkönyvek bizonyossága szerint a vétség súlyától függően alkalmazták; egy, három, nyolc, tíz sorrendi hellyel való degradációkról vannak adataink.

A közösség visszavonhatta a tisztségviselők megbízatását a megbízatás lejárta előtt.

A kollégium szabályzatát nagyon súlyosan megsértő tanulót az iskolából el is távolították. Ennek enyhébbik formája a csendes eltávolítás, kiközösítés (emissio, eliminatio) volt, súlyosabb esetben a megszégyenítéssel való kitaszítás (eictio).

A szatmári gimnázium első szabályzata megegyező lehetett a debreceni kollégium régi – írásban fenn nem maradt – törvényével, amelyre az 1657-ben készült új debreceni szabályzat számos cikkelyében is hivatkozik.⁷⁰ Joggal feltételezzük ezt, mert ismeretes, hogy a debreceni

⁷⁰ Nagy: i.m. 28.

diákok zendülését követően a meglevő iskolai törvényeket éppen az 1627-i szatmári zsinaton toldották meg új, a diáklázadások megbüntetésére vonatkozó cikkellyel.⁷¹

A legrégebbi iskolai szabályzat valószínűleg csak a tanulók tanulmányi és erkölcsi életét irányító rendelkezéseket tartalmazott, ezért készítették el 1657-ben a debreceni református főiskola új törvénykönyvét, amely egy általános és tizennégy különleges fejezetben pontosan előírta a rektorok feladatait, körvonalazta a tanulók tanulmányi és erkölcsi kötelezettségeit, a tisztségviselők és a különböző szolgálattevők munkakörét.⁷²

Igazodott-e a szatmári gimnázium szokásrendje a megváltoztatott debreceni törvényekhez? Ismert cikkelyei alapján úgy véljük, hogy a szatmári gimnázium jobbra követte az 1657. évi debreceni iskolai szabályzat tanulmányokra vonatkozó fejezetének előírásait, s kisebb módosításokkal átvette a tanulók erkölcsi életére vonatkozó fejezetét. A szatmári kollégium XVII. század végi, XVIII. századi szabályzatából feltételezhetően hiányoztak a tisztségviselők kötelességeire vonatkozó fejezetek, helyettük néhány cikkellyel megtoldották mind a tanulmányokra, mind a tanulók erkölcsi életére vonatkozó fejezetet. Feltételezésünket a szatmári szabályzat ismert cikkelyeinek és a debreceni iskolai törvény vonatkozó fejezeteinek összehasonlítására alapozzuk. Tartalmában egyező a tanulmányokra vonatkozó fejezet 2., 5., 7-8. cikkelye. Minden valószínűség szerint a szatmári szabályzatból hiányoztak a filozófiai-teológiai vitákra vonatkozó cikkelyek, ezekre semmilyen utalást sem találtunk. Viszont ehhez a részhez csatolták az éjjeli őrökre, a kapusszolgálatra, a gazdadiák (oekonomus) feladataira vonatkozó rendszabályokat. A tanulók erkölcsére vonatkozó fejezet számos cikkelye (1, 3, 6, 9, 15-16, 22, 31.) egyező, néhány cikkely sorrendi helyéből mégis arra következtetünk, hogy ezen a fejezeten is módosítottak. A debreceni iskolai törvény azonos fejezete 31 cikkelyt tartalmaz, Szatmáron ezt a fejezetet megtoldották néhány, a kollégium vezetésére vonatkozó cikkellyel.

1754 után az iskola működési szabályairól és törvényeiről 1795-ig említés nem történik. Ekkor az egyháztanács egyik jegyzőkönyve említi, hogy az iskola rektora, a lelkész, az egyháztanács főkurátora és ennek helyettese, valamint a tanács egyik tagja megbízást kapott az iskolai szabályok és törvények kidolgozására.⁷³ Megbízásuknak bizonyára eleget tettek, mert 1822-ben érvényes iskolai törvényei voltak a kollégiumnak. Ezeket feltehetően az előzők alapján állították össze. Szövegük így hangzik:⁷⁴

Oskolai törvények

1. Cikkely. Az oskolába való járásról

1. Törvény. A tanulók kötelesek november 1-én, a tanévnyitás napján az iskolában megjelenni.

2. Törvény. Kötelesek pontosan megjelenni a tanítási órákon; nyáron 3/4 8-1/2 11, délután 3/4 3 és 6 óra között; télen 3/4 9-től 1/2 11-ig, délután 3/4 3-tól 5-ig; az iskolát a tanítás ideje alatt engedély nélkül nem hagyhatják el.

⁷¹ Nagy: i.m. 33.

⁷² Nagy: i.m. 36.

⁷³ Bakcsy: i.m. 83.

⁷⁴ A teljes eredeti szöveget vö. Bakcsy: i.m. 84-86. Ezt régies nyelvezete miatt nem közöljük, helyette – a törvények felépítését megőrizve – mai köznyelven a lényegre szorítkozunk.

A késést, mulasztást (hiányzást) igazolniuk kell.

A törvény ellen vétők büntetése: dorgálás, degradálás, az iskola felettes hatóságának való jelentés.

3. Törvény. Az iskolai foglalatosságot délelőtt, délután énekléssel és imádkozással kezdik, ezen illedelmesen kell viselkedniük.

2. Cikkely. A tudományok gyakorlásáról

4. Törvény. Minden tanuló köteles a szükséges (templomi és iskolai) könyveket idejében megszerezni. Könyvek nélkül a diákot nem tekintik iskolai tanulónak.

5. Törvény. Minden tanuló köteles az órákon figyelni, fegyelmezetten viselkedni, a leckét megtanulni, a házi feladatot elkészíteni. A készületleneket megintik, megdorgálják, később degradálják, végül mint korhelyeket az iskolát ellenőrző tanácsbelieknek megbüntetés végett jelentik őket.

Az a tanuló, aki a tananyagot a tanév végéig sem tudja, nem léphet felsőbb osztályba. A tanulókat ismereteik és erkölcsük alapján három csoportba sorolják. A harmadik csoportba helyezettek csak külön vizsga (pótvizsga) alapján léphetnek a következő osztályba.

3. Cikkely. A templomba való járásról

6. Törvény. Minden tanuló délelőtt és délután énekeskönyvvel, rendben, párosával, láрма nélkül köteles megjelenni a templomi éneklésen és imán. Ott a helyhez illően kell viselkedniük; a köztanítóknak rendelt diákoknak hivatalbeli kötelességeiket maradéktalanul teljesíteniük kell.

4. Cikkely. A tisztességes magaviseletről

7. Törvény. Minden tanuló engedelmességgel és tisztelettel tartozik tanítóinak. Az obszervátorok kötelességeiket hűséggel végezzék.

8. Törvény. A tanuló köteles mind az iskolában, mind az iskolán kívül szelíden, jámborul és emberségesen viselkedni; kerülnie kell a civakodást, szitkozódást, kergetőzést, hajigálást, az utcán való lármázást, estéli kóborlást, télen a sikankózást, nyáron a szülői felügyelet nélküli fürdőzést.

Megbüntetik a káromkodást, a trágár és fajtalan beszédet, az orvosi engedély nélküli pipázást, a nyereszkeskedő játékokat űzőket.

9. Törvény. Minden tanuló köteles a mellette elmenőket illően köszönteni.

10. Törvény. A latinul tanulók kötelesek mind az iskolában, mind azon kívül latinul beszélni; aki ezt nem cselekszi, azt a latin iskolából a magyarba degradálják.

11. Törvény. Tilos más tanuló könyvének, írásának vagy egyéb dolgának ellopása. A másodszor is vétőt kicsapják.

12. Törvény. Tilos a falakra és a kerítésekre való firkálás, festegetés; hasonlóképp bankó-cédulák (pénz) akár tréfából való rajzolása; tilos a székekre való metszegetés.

13. Törvény. A tanulónak rendes öltözképpen, tisztán kell járnia. A piszkos tanulót nem engedik be az iskolába.

A fenti törvényeket 1846 januárjában még öt ponttal kiegészítették:

1. Rendetlenkedés esetén egyszerre legfeljebb két osztályt engednek ki órák közti szünetre.
2. A tanulók közvetlenül tanítójuk felügyelete alatt állnak, a kihágásokat – azok fokozatai szerint – vagy a tanító, vagy az iskolaszék bünteti.
3. Az iskolában lakó tanítók felügyeleti joga minden osztályra kiterjed, a kihágást elkövetőt vagy saját tanítója, vagy az iskolaszék bünteti.
4. Az iskolaszék tagjai kötelesek az iskolát látogatni, jelenteniük kell az ott vagy másutt tapasztalt rendellenességet.
5. Tilos az iskola kapujában ácsorogni, csoportosulni, a toronyba feljárni, a kútra – a kirendelteken kívül – veszélyes volta miatt járni.

III. A kollégium diáksága

1. A források

A kollégium feudalizmus korabeli képét két kiadatlan forrásanyag közlésével, szakszerű feltárásával és feldolgozásával (sok szempontból) jelentősen körvonalazhatjuk, egyúttal a kollégiumról eddig ismert képet is pontosabbá tehetjük.

A feudalizmus korabeli diákság bemutatásakor azokat a szempontokat és elveket érvényesítjük, amelyeket a nagyenyedi kollégium diáknévsorainak bemutatása és elemzése során követtek.⁷⁵ Ez lehetővé teszi az adatok egybevetését, összehasonlítását, s azt, hogy oktatásunkról a későbbiekben megírandó összefoglaló tanulmány alapja egységes elvek és módszerek szerint megszerkesztett anyag legyen.

A két forrás egyike a kollégium tanulóinak aláírási jegyzőkönyve, az ún. *Matricula studiosorum*⁷⁶, amely 1610-től 1737-ig tartalmazza a kollégiumban tanult felsőbb osztályosok névjegyzékét, s 1720-tól 1747-ig az iskolaszék jegyzőkönyveit; a másik pedig A Szatthmári Ref. Oskolába járt Tanulók Neveiket magába foglaló Könyv, amely nem egyéb, mint az iskolában 1820-1855 közt tanuló diákokról vezetett beírási anyakönyv.⁷⁷

Az iskola tógás tanulóinak nevét 1737 után is bizonyára feljegyezték, a XVIII. század közepéig, de ez a kötet nem maradt ránk, 1754 után pedig az iskola egy időre elvesztette középfokú jellegét. Bizonyosan tudjuk, hogy létezett még egy anyakönyv, amelybe 1781-től 1820 októberéig jegyezték fel az iskola tanulóit, tanítóit, tanárait. Bizonyítékunk az anyakönyv fennmaradt utolsó lapja, valamint a XIX. század első feléből való anyakönyv utolsó lapján olvasható bejegyzés.⁷⁸

Az aláírási jegyzőkönyveket és az iskolaszéki jegyzőkönyveket tartalmazó kézirat 156 lapos, a lapok mérete 29,4/19 cm. A bőrkötésbe a díszítőmotívum közé több helyütt az 1668-as évszámot nyomták. Nyilvánvalóan ez bekötésének időpontja. A kézirat lapjainak vízjele nem egyforma, más vízjelűek a XVII. és ismét más vízjelűek a XVIII. századi rész lapjai. Feltehetően az anyakönyv bekötésekor a régi kéziratot – előrelátóan – üres lapokkal megtoldották.

A kötet általában jónak minősíthető állapotban van, számos lapjának a szélére vékony papírcsíkot ragasztottak a lap további szakadozástól való megóvása érdekében, néhány lapon a kiszakadt részeket ráragasztott papírfolttal toldották meg. Feltehetően az eltévesztett írás helyesbítését célozta három lap alján az eredeti írás leragasztása és átírása, illetőleg négy helyütt két-két lap összeragasztása.

⁷⁵ Vö. Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848*, valamint Bura László: *Szatmári diákok 1610-1852* (a közlés módjáról elmondottakkal).

⁷⁶ Részletes leírása a *Szatmári diákok 1610-1852* című kötetben. 5-7.

⁷⁷ Részletes leírása uo. 7-8.

⁷⁸ „Az ezen új Könyv előtt levő, melly az 1781^{ik} Októberig eltöltött időt foglalja magában, ezen Oskola Thecajába a' többi Oskola Könyvei közzé tétetvén, [ebben] itt kezdődnek beíródni a Tanulók neveik.” (Vö.: Anyakönyv 509.)

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár restauráló laboratóriumában 1974-ben a kötetet restaurálták, a leragasztott, illetőleg összeragasztott lapokat szétválasztották. Ez utóbbi lehetővé tette, hogy a megfelelő részeket összehasonlítsuk, illetőleg ennek eredményeképp néhány kiegészítést tehessünk.

A kézirat 156 lapjából 31 üres, a többi (a 107-109. lap magyar nyelvű szövegeinek kivételével) latin nyelvű feljegyzéseket tartalmaz.

A matrikula 1610-től 1738-ig tartalmazza a tanulók névsorát. Ez a rész foglalja el a kódex 1-72. lapját. Ezt követik (a 82. laptól) a jegyzőkönyvek, majd a *Catalogus studiosorum defungentium ab anno 1614* című – a meghaltakat soroló – fejezet. Ez 194 nevet említ. A továbbiakban (133-137. lap) közli a kollégium könyvtárának teljes jegyzékét 1632-ből és 1673-ból. Ezeket a pénzügyekkel foglalkozó bejegyzések követik (*Series pecuniae sacrae ab anno 1675*), majd az iskola könyveinek az 1703-as tűzvész után készített új leltára.

A becses iskolatörténeti emlék ma a Királyhágómelléki Református Egyházkerület tulajdonában van. Viszontagságos múltja indokolja féltését, hiszen – amint a fedőlap belső oldalára írt bejegyzés tanúsítja – 1703-ban az égő iskolából, a tűzvészből kellett kimenteni, 1709-ben raboló katona kezéből. És majdnem elveszett akkor is, amikor az egykori iskola tanári könyvtárát az 1960-as években elszállították.

Másik forrásunk az iskola 1820-1855 közti diáknévsorait – az alsóbb osztályok, a polgári iskola és az elemi iskola névsorait is – tartalmazza. A kemény kartonba kötött, bőrrel szegélyezett könyv 254 lapot tartalmaz, a lapok mérete 40,5/25 cm. A fedőlapra ragasztott, szív alakú papírlapon ez olvasható: A Szatthmári Ref. Oskolába járt Tanulók Neveiket magába foglaló Könyv.

Az anyakönyv jó állapotban van. 193 lapon (385 oldalon) tartalmazza a tanulók névsorát, 60 lapja üres, a végén pedig az előző anyakönyvre és a kollégium tantestületére vonatkozó bejegyzések találhatók.

Az anyakönyv teljes egészében magyar nyelvű.⁷⁹ A diákok névsorát és adatait ebbe az anyakönyvbe tanáraik, tanítóik jegyezték be. A diákok neve mellett feltüntették apjuk keresztnévét és foglalkozását, a tanulók származási helyét, ha pedig a tanuló Szatmárnémetiben lakott, az utcát is, amelyben lakott.

A rétorok (orátorok) és poéták, tehát a felsőbb osztályosok neve mellé később olykor további pályájukra vonatkozó adatokat is bejegyeztek.

2. A diáklétszám alakulása

A kollégium első matrikulája tehát az 1610-1737 közti időszak adatait tartalmazza. Ez alatt a 127 év alatt 82 tanévben vezették be a matrikulába a kollégiumban tanuló nagyobb diákokat. A hiányzó évek egy részében háborús események, máskor járványok akadályozták a kollégium működését, s ezért maradhatott el a törvény aláírása. Számos esetben azonban nem találjuk kellő magyarázatát az aláírások hiányának. Az bizonyos, hogy a hiányzó évek legtöbbszörében is tanítottak a kollégiumban, ha ennek nem is maradt nyoma a matrikulában. Tudjuk például, hogy 1735-ben a diákok hathetes, október 6-tól november 16-ig tartó láza-

⁷⁹ A magyar nyelvű anyakönyvezésben a szatmári református gimnázium megelőzte a többi gimnáziumot, ugyanis Eperjesen is – az iskolatörténet ezt tartja a legkorábbinak – csak 1840-1841-ben vezették be. Vö. Bajkó: i.m. 166.

dása, illetőleg az ezzel kapcsolatos fegyelmi intézkedések folytán jelentősen megfogyatkozott a tógás diákok létszáma, csak 18 diák maradt meg a kollégiumban, majd decemberben a létszám pótlására a debreceni kollégiumból 12 jó erkölcsű tógás diákot küldtek.⁸⁰ És tanítottak a kollégiumban 1737 után is, hiszen a matrikulában található fegyelmi jegyzőkönyvek, valamint a közpénztár bejegyzései még további 21 olyan évből őriztek meg tanulóneveket, néha 30-40-et is, amelyekből nem maradt ránk subscriptiós névsor.

A matrikulába foglalt tanulói létszámot sem tekinthetjük teljesnek, mert – amint erre a Bethlen Kollégiumról írt tanulmányában Jakó Zsigmond már rámutatott – subscriptióra az egykori kálvinista kollégiumokban csak az ún. studiosusok, azaz tógát öltött, felsőbb éves „deákok” voltak kötelezve. Hiánytalanul közülük is csak a kollégiumban bentlakó ösztöndíjasok (alumnus) szerepeltek. A városi polgároknál szállást tartó vagy saját háztartást vivő ún. publicusok neve a XIX. század elejéig csak elvétve bukkan fel a matrikulák lapjain.⁸¹ De nem ismerjük a szolgadiákok számát sem. Erre esetünkben mindössze egy 1754-ben készült jegyzőkönyv utal, amely szerint a tógás diákok mellett ugyanannyi a szolga.⁸²

1747-et követően 1820-ig egyáltalán nincsenek a diáklétszámra vonatkozó adataink. Az azonban bizonyos, hogy az 1781-1820 közötti időszakban is létezett iskolai anyakönyv, amelybe az iskola tanulóit bevezették. Ez azonban elveszett. E matrikula megmaradt egyetlen, utolsó lapján olvasható feljegyzésben az iskola rektora összegzi az anyakönyvben foglalt időszak osztályszerkezetét, vagyis az osztályok felépítését a 39 tanév során. Az utolsó lap alján ez olvasható:

„Jegyzés

Három ízben 3-3 Classisokra voltak osztva a Tanulók 11 esztendő alatt

Két ízben 2-2 Classisokra voltak osztva a Tanulók 6 esztendő alatt

Négy Classis állván elő tartott az úgy 14 esztendeig.

Öt Classis támadván fenn áll már 8 esztendő olta.

Az 1820. évi Octóbertől fogva valók az Új Könyvben találtatnak, e’ pedig bétetett a Thecaba.

Signavit Vajai R.”⁸³

Az 1820-1852 közti tan évekről vezetett anyakönyv – az 1820. évi kivételével⁸⁴ – minden évben pontosan közli a diáklétszámot. A szatmári református kollégium felsőbb osztályaiba e három évtized során 951 tanuló járt.

⁸⁰ Kovács: i.m. 20.

⁸¹ Jakó Zsigmond – Juhász István: i.m. 43.

⁸² Kovács: i.m. 25.

⁸³ Az elveszett matricula egyetlen megtalált lapját az 1610-es matricula kéziratának 159. lapja után beragasztottuk.

⁸⁴ 1820-ban Ország Pál nem vezette be a Nagyobb Magyar Fiú Oskolába járó diákokat. Az anyakönyv negyedik lapján a kollégiumba járó grammatisták névsora után ez a bejegyzés olvasható: „Itt rendszerént következtek volna az Ország Pál ér Tanítványi, de Tanítói hivatalában itt már bizonytalansággal esendő változását okozott bajainál fogva lett bosszús restsége miatt f[el] n[em] jegyzette.”

A két matrikula összesen 4148 beírt felsőbb osztályos tanuló nevét tartalmazza.

A felsőbb éves diákok létszáma a kollégium történetének régebbi és újabb korszakában is, de az egyes korszakokon belül tanévenként is nagyon változó volt.

Az 1610-1737 közti évek létszámingadozását jól szemlélteti a következő táblázatunk:

A tanulók száma	Tíznel kevesebb (6-9)	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	105	129	149
Hány (tan)- évben?	11	2	14	16	14	5	5	3	1	1	1	1

Az 1610-et követő évtizedben folyamatosan, minden évben bejegyezték az iskolában tanulók neveit, évenkénti létszámuk ebben az évtizedben kiegyensúlyozottnak tekinthető. 1621-1629 közt már nagyobb ingadozások tapasztalhatók, az egymást követő években 50, majd 7, majd 58 diák írta alá az iskola törvényeit.

Nyitott kérdés marad, hogy 1628 és 1631 közt miért nincs a matrikulában semmilyen bejegyzés. A változó politikai-közigazgatási viszonyok folytán nem tanítottak az iskolában, vagy csupán – talán az események hatására – nem készült aláírási jegyzőkönyv?

1632-től öt éven át ismét folyamatos a matrikula. 1634-ben ugrásszerűen megnövekedett a tógás diákok száma, 58-an írták alá a matrikulát. Ismét öt éves űr következik, majd 1641-et követően a hetvenes évekig egy-két évre ismételtén, többször is megszakad a matrikula folytonossága. Nem írták alá a törvényeket 1642-ben, 1644-ben, 1645-ben, 1648-ban, 1651-ben, 1653-ban, 1659-ben, 1661-ben, 1663-ban és 1670-ben. A negyvenes évek közepétől a hetvenes évekig a létszám az előző évtizedek átlagánál jóval nagyobb, többnyire negyvenen felüli, sokszor haladja meg a hatvanat.

1671-től a matrikulát folyamatosan vezették 1703-ig, a város kuruc uralom alá jutásának időpontjáig. Ez alatt a három évtized alatt a tanulók létszáma nagyon változó. A hetvenes évek végétől néhány év (1675, 1678, 1684, 1688, 1697, 1703) kivételével a tanulók létszáma viszonylag alacsony.

Az ostrom idején leégett iskola csak négy év múlva folytatta tevékenységét, s ekkor, 1707-ben készült is aláírási jegyzőkönyv, ezt követően azonban csak 1713-ban, s az utolsó jegyzőkönyv időpontjáig, 1737-ig még hétszer, többnyire nem egymást követő években. Ebben az időszakban a diákok száma igen megnövekedett.⁸⁵

Az anyakönyv utolsó lapján írt feljegyzésben pedig ez olvasható:

„Ezen újabb Könyvből pedig ki lehet látni

1. Hogy Ország Pál Úrnak, ki még a más Könyvben feljegyzett, és még tán 1811-ben Nagy Bányáról hozatott tanítónak (:meghalván az az előtt több esztendeig is volt Bottyán János érdemes tanító:) Tanítványi nincsenek feljegyezve, mivel 1822-ben Hivatalából ki esett...”

⁸⁵ Volt olyan év, amikor 129, másokban 149 diák írta alá a jegyzőkönyvet. Minthogy ez utóbbi esetben két jegyzőkönyvről van szó, az egyiket tavasszal írták, a másikat ősszel, novemberben, elképzelhető, hogy az egyik nem az adott évre vonatkozott, hanem a megelőző évet pótolta, esetleg a következő évet jelenti. A helyes létszám ez esetben 60 körüli lehetett.

Ismeretes még az 1754. évi létszám, ugyanis a helytartótanács megbízottjának a kollégium lefokozása előtt benyújtott jelentése szerint ekkor a kollégiumban 40 tógás diák volt.⁸⁶

1820-tól a harmincas évek elejéig az osztályok létszáma általában 33-35, néhány évben (1828, 1829, 1831) negyvenen felüli. A harmincas években kevesebben tanulnak, az átlag 30-ra, a negyvenes években még tovább, 25-re csökken.

A XIX. századból való Anyakönyv minden évben közli az iskola alsóbb osztályaiba járt tanulók számát is, valamint az ún. Nagyobb Fiú Oskola (a későbbi polgári iskola) és a Kisebb Magyar Fiú Oskola, azaz az elemi iskola tanulóinak létszámát is.

A kollégium alsó osztályaiba a három évtized alatt 3515 tanuló járt, a Nagyobb Magyar Fiú Oskolába, illetőleg a polgáriba 2855. A kollégium alsóbb osztályainak látogatottsága 1821-1835 közt évi átlagban 140 tanuló, míg a Nagyobb Magyar Fiú Oskoláé ugyanebben az időben átlag 60 tanuló. Ez az arány jelentősen megváltozik a polgári iskola megalakulása után. Ezt követően az alsóbb osztályok átlaga 74 tanuló (egyes években csak 33, 44, 46), míg a polgári iskoláé ugyanebben az időszakban átlag 118-ra növekszik. A polgári iskolában mindössze két tanévben alacsony a tanulók létszáma, 1842-ben (50) és 1847-ben (35).

Az elemi iskola I-III. osztályában 1820-1855 közt, tehát a három és fél évtized alatt 4965 tanuló járt, évi átlagban 141-142. Kevés elemi iskolás (82-86) csak 1820-ban, 1831-ben, 1833-ban és 1834-ben volt. Az elemiben tanulók létszáma több évben kétszázon felüli is volt. Így 1826-ban 261, 1844-ben 205, 1848-ban 230, 1849-ben 225.

Az iskola összes tanulóit számba véve azt kell megállapítanunk, hogy a XIX. század három és fél vizsgált évtizedében évi átlagban több mint 350 diák tanult az iskola falai közt, összlétszámuk öt tanulmányi évben meghaladta a négyszázat, egyben az ötszázat.

Az 1. számú táblázatunk a kollégiumban a XIX. század első felében anyanyelven működő osztályok felépítését, létszámát mutatja be, a 2. számú táblázat pedig a latin nyelvű kollégiumi osztályok létszámát is, az anyanyelvűekét is.

⁸⁶ Kovács: i.m. 25.; Bakcsy: i.m. 15.

1. számú táblázat

**A kollégium keretében működő anyanyelvű osztályok
– polgári és elemi iskola – tanulóinak létszáma
1820-1855 közt**

Év	Nagyobb Magyar Fiú Oskola	Kisebb Magyar Fiú Oskola
1820	-	84
1821	54	120
1822	67	118
1823	47	123
1824	43	143
1825	52	149
1826	68	261
1827	56	153
1828	61	124
1829	76	123
1830	60	149
1831	63	86
1832	51	101
1833	56	85
1834	81	82
1835	89	105
1836	63	115

Év	Nagyobb Magyar Fiú Iskola				Kisebb Magyar Fiú Iskola						
	<u>Polgári iskola</u>										
1837				85				133			
	I	II	III	Össz.							
1838	20	37	34	91				102			
1839	16	52	46	114				105			
					<u>Református kezdő iskola</u>						
					I	II	III	Összesen			
1840	54	58	-	112	36	35	65	136			
	<u>Felsőbb polgári</u>										
1841	31	37	46	114		140		140			
					<u>Alsó iskola</u>						
1842	18	20	12	50	83	39	40	162			
1843	30	37	30	97		148	48	196			
1844	30	26	45	101	41	57	107	205			
	<u>Polgári iskola</u>				<u>Elemi iskola</u>						
1845	23	37	50	110	49	39	38	126			
1846	14	19	83	116	43	130	-	173			
					<u>Alsó/Felső elemi</u>						
1847	14	19	83	110	48	90		138			
1848	25	21	25	71	180	50		230			
	<u>Polgári</u>		<u>Alsó polgári</u>		<u>3. osztályú</u>		<u>Felső</u>	<u>Alsó</u>			
					<u>Népiskola</u>		<u>elemi iskola</u>				
	I	II	I	II	I	II	<u>alsó</u>	<u>felső</u>			
					<u>osztály</u>						
1849	22	31	22	36	141	22	33	49	90	31	225
					<u>4. osztályú</u>		<u>3. osztályú</u>		<u>2. osztályú népiskola</u>		
1850	-	-	25	20	-	24	20	56	47	44	230
1851	-	-	16	41	-	23	47	52	48	33	254
1852	-	-	17	44	-	34	42	36	48	34	249
	<u>Felsőbb polgári</u>		<u>Polgári iskola</u>								
	I	II	I	II							
1853	17	44	-	-	61	37	22	-	30	83	172
1854	22	29	23	23	97	-	-	-	24	92	116
1855	15	35	21	20	91	-	-	-	25	122	147

2. számú táblázat

Összesítő táblázat a kollégiumban 1820-1855 közt tanult diákokról

Év	Kollégium		Nagyobb magyar Fiú Oskola Polgári iskola 1837-től	Elemi osztályok I-III.	Összesen
	Felső osztályok	Alsó osztályok			
1820	35	92	-	84	211
1821	33	121	54	120	328
1822	36	136	67	118	357
1823	27	156	47	123	353
1824	37	163	43	143	386
1825	34	171	52	149	406
1826	34	139	68	261	502
1827	38	153	56	153	400
1828	44	132	61	124	361
1829	48	118	76	123	365
1830	34	144	60	149	387
1831	41	128	63	86	318
1832	28	160	51	101	340
1833	25	155	56	85	321
1834	24	114	81	82	301
1835	23	119	89	105	336
1836	33	95	63	115	306
1837	34	80	85	133	332
1838	26	81	91	102	300
1839	29	66	114	105	314
1840	22	72	112	136	342
1841	26	46	114	140	326
1842	20	89	50	162	321
1843	25	94	97	196	412
1844	23	84	101	205	413
1845	21	93	110	126	350
1846	32	84	116	173	405
1847	32	77	35	137	281
1848	27	44	71	230	372
1849	24	33	111	225	393
1850	21	46	89	147	303
1851	15	50	127	133	328
1852	-	57	137	118	312
1853	-	57	120	113	290
1854	-	66	97	116	279
1855	-	-	91	147	238
Összesen	951	3515	2855	4965	12286

3. A diákok származáshelye

A XVII-XVIII. századi szatmári diákok származási helyének megállapítása igen nehéz. Jelentős többségük esetében a családnevük igazít el. Ez azért lehetséges, mert a családnevek kialakulásának és megszilárdulásának kezdeti korszakában a nevek többsége a származás helyét feltüntető helységnévből képzett. S ugyanehhez a csoporthoz sorolhatók a megye- vagy tájegységnevet tartalmazó családnevek is. A vizsgált matrikulák éppen a családnevek megszilárdulásának korából valók, ami a birtokos osztálynál zömében a XV. század körüli időre, az alsóbb néprétegeknél pedig zömében a XVI-XVIII. századra tehető.⁸⁷

E nyelvtörténeti és társadalomtörténeti tények mérlegelése alapján követjük mi is Jakó Zsigmond eljárását, aki 1740-ig minden diákot abból a helységből valónak minősít, amelyikre a neve utal.⁸⁸

Néhány birtokos nemes származásának valószínűsítésében segítségünkre volt Szatmár vármegye monográfiája.⁸⁹

A szász tanulók a subscriptiókor családnevük mellé bejegyezték származási helyüket is (Cibiniensis, Nagyschekensis stb.).⁹⁰

Nehézséget jelentettek azok a származási helyet (vagy a birtokot) feltüntető családnevek, amelyek egyszerre több megyében is előforduló azonos nevű helységekre (pl. Daróc) utalhatnak. Számos ilyen esetben a nevét bejegyző egy-egy betűvel eligazít, esetleg a tájegység megjelölésével segít (K.Namény: Kisnamény, P.Daróc: Pusztadaróc, K.Daróc: Királydaróc, Almasi, Transylvanus).

Máskor a falu földrajzi helyzete és korabeli felekezeti hovatartozása révén valószínűsíthettük a származási helyet. Ha egyik módon sem sikerült, akkor az olyan neveket, amelyekből több is volt az adott korban (Szentgyörgy, Szentpéter stb.), inkább a bizonytalanok kategóriájába soroltuk, hogy ne csökkentsük adataink hitelét.

A XIX. századi beírási anyakönyv kevés kivétellel minden diák származási helyét is közli.

A szatmári református kollégium diákságának származási hely szerinti összetétele felől három táblázatunk és az azok alapján készült grafikon tájékoztat. A 3. számú táblázat évenként, a 4. számú táblázat pedig évtizedenként összesítve és százalékban kifejezve mutatja, hogy hány diák tanult a kollégiumban Szatmár megyéből, hányan jöttek az erdélyi megyékből, a Székelyföldről, a Szászföldről településeiről, hányan az Erdélyen kívüli területekről, illetőleg hányan maradt bizonytalan a származási helye. Az 5. számú táblázat afelől igazít el, hogy a Szatmár megyéből származó diákok közül a XIX. században hányan származtak Szatmárnémetiből és hányan a megyebeli falvakból.

⁸⁷ Vö. Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest 1967. 378-84.; Kálmán Béla: *A nevek világa*. Gondolat, Budapest 1969. 72-73.

⁸⁸ Jakó: i.m. 58.

⁸⁹ Borovszky: i.m.

⁹⁰ A helységneveket 1808-ban számba vevő kimutatásból az derül ki, hogy ekkor az országban 52 Keresztúr, 20 Szentandrás, 8 Szentbenedek, 59 Szentgyörgy, 32 Szentiván, 27 Szentkirály, 56 Szentmárton, 15 Szentpál, 51 Szentmihály, 34 Szentpéter nevű helységet tartottak számon. Vö. Kálmán: i.m. 155.

3. számú táblázat

A tógás diákok létszáma, származási helye

Év	Lét- szám	Szatmár megye	Erdélyi megyék	Székely székek	Szász székek	Erdélyen kívüli	Bizony- talan
1610	34	8	7	-	-	16	3
1611	24	7	7	1	1	8	-
1612	36	14	4	-	2	15	1
1613	18	7	3	1	-	7	-
1614	30	9	4	1	-	15	1
1615	29	9	6	-	-	14	-
1616	11	3	1	-	-	7	-
1617	21	13	2	-	-	6	-
1618	24	11	3	1	-	8	1
1619	24	5	4	-	1	11	3
1620	10	3	-	-	-	7	-
1621	50	10	12	-	-	28	-
1622	7	-	1	1	-	5	-
1623	58	20	7	-	-	29	2
1624	39	14	7	1	3	13	1
1625	23	7	2	-	-	14	-
1626	20	7	1	1	-	11	-
1627	31	8	3	2	-	16	2
1632	30	11	3	2	5	8	1
1633	25	10	1	1	1	12	-
1634	78	35	3	1	-	38	1
1635	24	13	2	1	1	6	1
1636	18	4	1	1	-	11	1
1641	37	15	5	1	-	15	1
1643	7	3	-	1	-	2	1
1646	60	20	9	4	-	26	1
1647	45	19	6	6	2	9	3
1649	38	12	5	5	-	15	1
1650	40	14	5	3	1	16	1
1652	69	12	10	11	7	22	7
1654	42	12	11	4	4	7	4
1655	46	18	6	8	3	7	4
1656	57	22	7	4	3	18	3
1657	45	22	4	2	-	15	2
1658	63	24	10	4	1	20	4
1660	47	19	5	-	-	19	4
1662	42	20	3	2	-	13	4
1664	35	13	-	2	1	18	1
1665	63	14	3	2	2	39	3
1666	70	21	4	5	5	35	-
1669	69	21	5	1	-	37	5
1671	27	6	1	-	-	18	2
1672	19	6	1	-	-	10	2
1673	8	1	-	1	1	4	1
1674	15	7	-	-	-	7	1
1675	45	13	1	-	-	28	3

Év	Lét- szám	Szatmár megye	Erdélyi megyék	Székely székek	Szász székek	Erdélyen kívüli	Bizony- talan
1676	10	4	1	1	-	3	1
1677	10	6	1	-	-	3	-
1678	41	14	3	-	-	22	2
1679	9	3	1	-	-	4	1
1680	17	6	2	-	-	9	-
1681	6	2	-	-	1	2	1
1682	8	3	1	-	-	3	1
1683	7	3	1	-	-	3	-
1684	41	17	2	1	-	19	2
1685	24	7	1	-	-	13	3
1686	34	12	3	-	-	17	2
1687	14	4	1	1	-	8	-
1688	42	23	3	-	-	15	1
1689	13	6	-	-	-	7	-
1690	10	3	1	-	-	6	-
1691	15	9	-	-	-	5	1
1692	14	3	1	-	-	10	-
1693	7	4	-	-	-	3	-
1694	33	17	1	-	-	14	1
1695	8	2	-	-	-	4	2
1696	11	4	-	-	-	4	3
1697	39	11	-	-	-	20	8
1698	13	5	1	-	1	6	-
1699	19	10	1	1	-	7	-
1700	7	2	-	1	-	3	1
1701	16	5	2	-	-	9	-
1702	15	2	1	2	-	10	-
1703	52	20	6	1	-	21	4
1707	41	8	9	1	-	18	5
1713	30	7	6	1	-	11	5
1714	77	16	10	2	-	41	8
1719	106	24	15	-	-	61	6
1720	12	2	-	1	-	6	3
1721	17	6	2	-	-	8	1
1722	13	4	-	1	-	7	1
1723	56	11	15	-	-	27	3
1724. nov.	61	41	30	-	-	77	3
1725	7	2	2	-	-	1	2
1726	23	7	2	-	-	12	2
1727	27	12	-	-	-	10	5
1728	30	9	1	-	-	17	3
1729	133	39	19	2	-	61	12
1730	1	-	-	-	-	-	1
1731	37	8	2	1	-	19	7
1732	43	12	1	-	-	21	8
1733	41	13	4	-	-	16	7
1734	29	11	3	-	-	10	5
1735	39	11	1	-	-	18	9
1736	2	1	-	-	-	1	-

Év	Lét- szám	Szatmár megye	Erdélyi megyék	Székely székek	Szász székek	Erdélyen kívüli	Bizony- talan
1737	80	22	9	6	-	32	11
1738	2	1	-	-	-	1	-
1739	2	2	-	-	-	-	-
1740	2	-	-	-	-	1	1
1741	2	-	-	-	-	-	2
1742	2	1	-	-	-	-	1
1746	2	-	-	-	-	1	1
1747	2	-	-	-	-	1	1
1820	35	35	-	-	-	-	-
1821	35	32	-	-	-	1	-
1822	36	34	1	-	-	-	1
1823	27	27	-	-	-	-	-
1824	37	35	-	-	-	2	-
1825	34	33	-	-	-	1	-
1826	34	32	1	-	-	1	-
1827	38	36	2	-	-	-	-
1828	44	41	1	-	-	2	-
1829	48	47	1	-	-	-	-
1830	34	32	1	-	-	1	-
1831	41	40	1	-	-	-	-
1832	28	27	1	-	-	-	-
1833	25	24	-	-	-	1	-
1834	24	22	-	-	-	2	-
1835	23	23	-	-	-	-	-
1836	33	29	-	-	-	4	-
1837	34	30	-	-	-	2	2
1838	26	25	-	-	-	1	-
1839	29	27	-	-	-	1	1
1840	22	22	-	-	-	-	-
1841	26	24	-	-	-	1	1
1842	20	20	-	-	-	-	-
1843	25	24	-	-	-	-	1
1844	23	23	-	-	-	-	-
1845	21	21	-	-	-	-	-
1846	32	31	-	-	-	1	-
1847	32	31	-	-	-	1	-
1848	27	26	-	-	-	-	1
1849	24	1	-	-	-	2	1
1850	21	21	-	-	-	-	-
1851	15	15	-	-	-	-	-
Összesen: 4148		1950	347	108	45	1457	241

4. számú táblázat

A diákok származási hely szerinti megoszlása (évtizedenként)

Évtized	Évek száma		Létszám		Szatmár megyei		Erdélyi megyék		Székelyföldi megyék		Szászföld		Erdélyen kívüli		Bizonytalan	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1610-9	10	251	100	86	34,22	40	15,92	3	1,15	4	1,59	108	43,02	10	3,98	
1620-7	8	238	100	69	28,99	33	13,86	5	2,1	3	1,26	123	51,26	5	2,1	
1632-6	5	175	100	73	41,68	10	5,71	6	3,43	7	4	75	42,82	4	2,28	
1641-9	5	187	100	69	39,84	24	12,81	18	9,54	2	1,06	67	35,11	7	3,71	
1650-8	7	362	100	126	34,75	49	13,52	38	10,48	19	5,24	105	28,98	25	6,9	
1660-9	6	326	100	109	33,35	18	5,51	13	3,98	8	2,45	161	19,27	17	5,2	
1671-9	9	184	100	60	32,58	9	4,89	2	1,08	1	0,54	99	53,75	13	7,06	
1680-9	10	206	100	83	40,25	8	3,88	3	1,45	1	0,48	93	45,1	18	8,73	
1690-9	10	169	100	68	40,19	5	2,95	1	0,59	1	0,59	79	46,69	15	8,63	
1700-7	5	131	100	37	28,23	19	14,5	5	3,81	-	-	61	46,54	10	7,63	
1713-9	3	213	100	47	22,37	31	14,76	3	1,42	-	-	113	54,21	19	9	
1720-9	10	469	100	133	28,17	71	14,98	4	0,84	-	-	226	47,09	35	7,46	
1730-9	10	276	100	81	29,32	20	7,24	7	2,53	-	-	120	43,44	48	17,37	
1740-9	5	10	100	1	10	-	-	-	-	-	-	3	30	6	60	
1820-9	10	366	100	350	95,36	6	1,64	-	-	-	-	7	1,91	3	1,09	
1830-9	10	297	100	279	93,75	3	1,01	-	-	-	-	12	4,03	3	1,01	
1840-9	10	252	100	243	95,62	-	-	-	-	-	-	3	1,98	4	2,38	
1850-2	3	36	100	36	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
összesen:	135	4148	100	1949	46,78	346	8,30	107	2,35	46	1,10	1457	34,96	244	5,85	

5. számú táblázat

A Szatmár városi és a Szatmár megyei tanulók megoszlása 1820-1852 közt

Év	Létszám	Származási helyük			
		Szatmárnémeti %-ban		Szatmár megye %-ban	
1820	35	23	65,71	12	34,29
1821	33	21	63,63	11	33,33
1822	36	20	55,55	14	38,88
1823	27	10	37,03	17	62,97
1824	37	12	32,43	23	62,16
1825	34	12	35,29	21	61,76
1826	34	9	26,46	23	67,64
1827	38	12	31,57	24	63,15
1828	44	15	34,09	26	59,09
1829	48	19	39,58	26	54,16
1830	34	17	49,99	15	41,11
1831	41	20	48,78	20	48,78
1832	28	16	57,14	11	39,28
1833	25	12	48,00	12	48,00
1834	24	11	45,83	11	45,83
1835	23	11	47,82	12	52,18
1836	33	16	48,48	13	39,39
1837	34	13	38,23	17	50,00
1838	26	15	57,69	10	38,46
1839	29	13	44,82	14	48,27
1840	22	9	40,90	13	50,10
1841	26	14	53,84	10	38,46
1842	20	13	65,00	7	35,00
1843	25	15	60,00	9	36,00
1844	23	16	69,56	7	30,44
1845	21	14	66,66	7	33,34
1846	32	21	65,62	10	31,25
1847	32	19	59,37	12	37,50
1848	27	15	55,55	11	40,74
1849	24	8	33,32	13	54,16
1850	21	11	52,37	10	47,63
1851	15	8	52,33	7	46,67
Összesen: 951		460	48,37	448	47,10

A táblázatok tanúsága szerint a szatmári református kollégium diákságának közel 47 százaléka Szatmár megyei származású volt. A Szatmár-vidékiek részaránya azonban koronként változó. A XVII. században és a XVIII. század első évtizedeiben a kollégium diákságának mintegy 32 százaléka volt Szatmár megyei származású. Ez a részarány néhány évtizedben – A XVII. század harmincas-negyvenes éveiben, valamint a nyolcvanas-kilencvenes években – az átlagosnál jóval magasabb volt, a XVIII. században viszont 27 százalékra csökkent. 1820-1852 közt az iskolába beírt felső osztályosok több mint 95 százaléka volt Szatmár megyei, közülük is több volt a Szatmárnémetiből származó (48,37%), kevesebb a megye más helységeibe való (47,1%).

Az erdélyi megyékből összesen 347 diák (8,32%) tanult a kollégiumban. A kollégium történetének első korszakában, tehát 1610-1747 között a kollégium diákságának átlag 10-11 százalékát alkották erdélyi diákok. Számuk tíz vagy ennél nagyobb 1621-ben, 1652-ben, 1654-ben és 1658-ban volt, illetőleg a szatmári békekötést követő években, 1714-ben, 1719-ben, 1723-ban, 1724-ben, 1729-ben és 1737-ben.

Az 1820-1830-as években összesen 9 erdélyi származású diák tanult a kollégiumban (0,21%); számuk az adott kor diákságának alig 1-1,5 százaléka.

Az erdélyi megyék közül általában a szomszédosak adtak több diákot Szatmárnak: Közép-Szolnok 107-et, Kraszna 41-et, Belső-Szolnok 25-öt; sokan jöttek a távolabbi Alsó-Fehér (29) és Küküllő (23) megyéből is.

A kollégiumban székely diákok csak a XVII-XVIII. században tanultak, összesen 108-an (2,59%). Ez a szám az iskola első korszaka diáklétszámának 3,32 százaléka. A székely diákok száma 1640-1660 közt jelentősebb (8-9%), más évtizedekben (általában) csak 1-2 százalék.

A székely székek közül Háromszék településeiről érkezett a legtöbb diák a szatmári kollégiumba, 83 tanuló (1,99%), a székely diákok háromnegyede.

A Szászföld településeiről 45 diák (1,08%) tanult a szatmári kollégiumban, valamennyi a XVII. században. A legtöbben Szebenszékből (19 diák) és Brassó-vidékéről (12 diák) jöttek.

A szász diákok az aláírási jegyzőkönyvbe mindig teljes német nevüket írták be, mellette jelölték nemzetiségüket vagy származási helyüket is: saxo, Cibiensis. Így megállapíthatjuk, hogy a kollégiumban összesen 15 szász diák (0,36%) tanult. A többi szászföldi diák az ottani magyar településekről származott.

Görögkeleti és görög katolikus diák, következésképp román és ukrán nemzetiségű tanuló református kollégiumban a Türelmi Rendelet (1781) megjelenéséig nem tanulhatott, ilyeneket tehát a szatmári református kollégiumban sem találunk.

A fent tárgyaltakon kívül a többi nem erdélyi megyéből való a kollégiumban tanult diákok 34,96 százaléka. Számuk különösen a XVII-XVIII. században jelentős. Ezekből, valamint a törökök által megszállt területekről származók alkották ekkor a kollégium diákságának legalább 45 százalékát. A XVII-XVIII. századbéli diákságból 1433 e területekre való diák származási helyét valószínűsítettük (34,39%), s még mintegy 129 diákról (2,92%) bizonyosnak tekinthető, hogy a nem erdélyi területekről való, de – a már említett okok miatt eldönthetetlen –, hogy az azonos nevű helységek melyikéről is van szó.

Az Erdélyen kívüli területekről származott a XVII-XVIII. században 1254 tanuló (az akkori diákság 38,87%-a), a török hódoltságból pedig 179 diák (5,55%).

Amelyik faluba egyszer bevette magát a tanulás szokása, ott az iskolázottak számos fiatalabb családtagjukat és más falubelijüket vontak maguk után a kollégiumba.⁹¹ A tanulás szokása mértékének szemléltetésére összeállítottuk azoknak a helységeknek a jegyzékét, amelyekből 1610-1747 és 1820-1852 közt tízen vagy ennél többen tanultak a szatmári református kollégiumban. Ezek a következők:

10: Bereg, Cégény, (Szamos)Dob, Fancsika, Gencs, Kisvárd, Kölcse, Losonc, Makód, (Kis-, Nagy) Peleske, Récse, Szaniszló, Szentgyörgy, (Máramaros)Sziget, Tárkány, Vaja, Veresmart, Zsadány

⁹¹ Jakó: i.m. 63.

- 11: Gyügye, Léva, (Nagy)Muzsaly, (Kis)Namény, Sára, Veszprém
- 12: Angyalos, Bökény, Fülesd, (Sándor)Homok, Kecskemét, Nagybánya, Szeben, Tarpa, Tasnád, (Komlód)Tótfalu, Ura, Vác
- 13: Csegöld, (Puszt)Daróc, Krassó, Szárazberek, (Kis-, Nagy)Majtény
- 14: (Aranyos-, Nyír)Meggyes, Sárköz, Ungvár
- 15: Huszt, Magyar, (Kis-, Nagy)Szekeres, Szenc, Tass, Udvari, (Hernád)Vécse
- 16: Borosjenő, Bökény, Gacsály, (Kántor)Jánosi, (Kraszna)Horvát, Patak, (Nagy) Szöllős, Rápol, Técső, Zsarolyán
- 17: (Kis-, Nyír)Bátor, Cegléd, Cseke, Kisar, Matolcs, Szentpéter
- 18: Batiz, (Felső-, Kapnik-, Nagy)Bánya, (Nagy)Kálló, Sályi, (Bereg-, Nagy-, Tisza) Szöllős
- 19: Erdőd, Jánk, Rozsály
- 21: Tunyog, (Szinér)Váralja
- 23: Lázári, Óvári, Porcsalma, Újlak
- 25: Császló, (Ér)Szentkirály
- 26: (Avas)Újváros, Vetés
- 29: Várad
- 30: Porcsalma
- 32: Almás
- 34: Visk
- 37: Debrecen
- 38: (Nagy)Károly
- 39: Beregszász
- 43: Mikola
- 54: (Fehér)Gyarmat
- 56: Csenger
- 58: Vári
- 149: Németi
- 493: Szatmár

A kollégium anyakönyveiből ismert 4148 tanuló jelentős többségének, 3903 diáknak (93,67%) ismerjük tehát a származási helyét, 68 diákról (1,63%) pedig tudjuk azt, hogy melyik tájegységről jött a kollégiumba.

A Matricula studiosorumban szereplő 2845 tógás diák és 274, az iskolaszéki jegyzőkönyvekben megemlített, tehát összesen 3119 diák származáshelyét illetően sikerült meghatározni a helységet, amelyikből a diák származik. Ebből az időszakból való az a 68 diák is, akinek esetében csak a nagyobb tájegységet tudtuk valószínűsíteni.

A XIX. századi anyakönyvben szereplő 951 diák közül mindössze tíznek nem ismerjük a származási helyét.

A pontosan meghatározott származási helyű diákok megoszlását az 1848 előtti közigazgatási beosztás szerint közöljük, a helység neve után következő számmal jelölve, hogy az illető helységből hányan tanultak a szatmári református kollégiumban.

Szatmár megyéből 1950 olyan diák tanult a kollégiumban, akiknek a származási helye pontosan ismeretes, közülük 743 a XVII., 299 a XVIII. és 908 a XIX. század első felében tanult az iskolában. Ezek a tanulók a következő helységekből jöttek a kollégiumba:

Szatmár megyéből a következő elosztásban tanultak a kollégiumban: Adorján 8, Angyalos 12, Apa 1, (Dobrács)Apáti 8, (Mező)Aranyos 4, Aranyosmeggyes 10, (Kis-, Nagy)Ar 4, Atya 7, (Csenger)Bagos 5, (Felső-, Kapnik-, Nagy)Bánya 18, Batiz 18, (Kraszna)Béltek 5, Bere 1, Borzova 6, Börvely 2, Cégény 10, Csaholc 5, Csanáros 1, Császló 25, Csegöld 13, Cseke 17, Csenger 56, Csomaköz 2, (Cégény)Dányád 7, (Szamos)Dara 1, (Fülpös)Daróc 1, (Puszt)Daróc 13, (Fülpös-, Király-, Puszt)Daróc 9, Dengeleg 2, (Nyír)Derzs 3, (Szamos)Dob 10, Domahida 9, (Nagy)Ecsed 17, Egri 9, (Ér)Endréd 5, Erdőd 19, Erdőszáda 2, Fábiánháza 1, Fehérgyarmat 54, Felsőbánya 9, Fülesd 12, Gacsály 16, Garbolc 6, Gebe 1, Géberjén 2, Genes 10, Géres 3, Gilvác 2, Görbed 2, Gyügye 11, Hermánszeg 5, Hirip 5, Hodász 1, (Nagy)Hodos 3, (Sándor)Homok 12, Iklód 1, Iriny 1, Istvándi 5, Jánk 19, (Kántor)Jánosi 16, Jármí 4, Kálmánd 4, (Nagy)Károly 38, Kér 1, Királydaróc 2, Kisar 17, Kiskolcs 3, Kisnamény 4, Kisszekeres 5, Kocsord 1, (Szamos)Kóród 4, Kökényesd 8, Kölcse 10, Kömörő 2, (Szamos)Krassó 13, Lázári 23, Lippó 2, (Kis-, Nagy)Majtény 13, Majtis 1, Mánd 8, Matolcs 17, (Aranyos-, Nyír)Meggyes 14, Mikola 43, Milota 1, Misztótfalu 2, Nábrád 7, Nagyar 15, Nagybánya 12, Nagydobos 3, Nagykolcs 1, Nagyszekeres 1, (Kis)Namény 11, Németi 149, Olcsva 1, Ombód 2, (Vámos)Oroszi 7, Óvári 23, Ökörítő 9, (Bot-, Kis-, Nagy)Palád 8, (Ó)Pályi 8, Panyola 1, Patóháza 2, (Kis-, Nagy)Peleske 10, Penyige 6, Mezőpetri 2, Pettyén 9, Piskolt 2, Porcsalma 30, Rápolt 16, (Kőszeg)Remete 4, Ricse 2, Rozsály 19, Sályi 18, Sár 1, Sárköz 14, Sárközújlak 1, (Csenger)Sima 2, Sonkád 2, Szakasz 2, (Máté)Szalka 3, Szamoszeg 1, Szaniszló 10, Szárazberek 13, Szatmár 483, Szatmárhegy 1, (Kis-, Nagy)Szekeres 15, Szentmárton 2, Szentmiklós 7, Szinerváralja 21, Tarpa 12, (Tőke)Terebes 5, (Mező)Terem 3, Tiszabecs 8, Tiszaberek 1, (Komlód)Tótfalu 12, Tunyog 21, Tyukod 9, Udvari 15, (Csenger)Újfalu 6, (Szamos)Újlak 25, (Avas)Újváros 26, Ura 12, Uszka 2, Vállaj 1, (Szamos)Veresmart 10, Vetés 26, Vezend 2, Zsadány 10, Zsarolyán 16. – Összesen 1950 diák (46,80%).

A többi 1954 diák, akinek származási helyét ismerjük, a következő megyékből, illetőleg helységekből származik:

Abaúj vm.: Balogd 3, Buzinka 3, Eszkáros 1, Fony 2, Füzér 4, Gönc 11, Halmaj 1, Héce: Hejce 2, Ináncs 5, Kassa 3, Nagyida 2, Pere 1, Pólyi 3, Regmec 5, Rozgony 3, Selyeb 1, Somodi 4, Szepsi 5, Szikszó 8, Vizsoly 8. – Összesen: 75 diák (1,8%).

Baranya vm.: Csúza 1, Eszék 3, Gyúd 1, Karancs 2, Kölked 2, Laskó 1, Liget 1, Mohács 4, Pécs 6, Sepse 1, Somogy 2. – Összesen: 24 diák (0,57%).

Bars vm.: (Ó-, Új)Bars 2, Ény 1, Keresztúr 3, Kisszecse: Felsőszecse 2, Léva 11, Radóc 1, (Kis-, Nagy)Salló 8. – Összesen: 28 diák (0,67%).

Békés vm.: Békés 3, Bélmegyer 2, Füzesgyarmat 2, Gyoma 1, Szeghalom 1. – Összesen: 9 diák (0,22%).

Bereg vm.: (Kis-, Nagy)Bégány 1, Bene 1, Beregszász 39, (Bereg)Bükös 1, Csaroda 4, Csetfalva 5, (Kis-, Nagy)Dobrony 2, Fejércse 3, Gát 4, Gulács 8, Halábor 2, Ilosva 4, (Mező)Kászon 7, (Tisza)Kerecsen 1, (Kis-, Nagy)Lónya 1, Munkács 3, (Nagy)Muzsaly 11, Szombati 9, (Bereg)Szöllös 1, Tarpa 11, Vári 58. – Összesen: 176 diák (4,23%).

Belső-Szolnok vm.: Dégse 3, Dég 4, Domokos 1, (Nagy)Mező 1, Ormány 1, Retteg 7, Szentbenedek 1, (Szamos)Újvár 6. – Összesen: 24 diák (0,57%).

Bihar vm.: (Ér)Adony 1, Albis 3, Árkus 1, Bagamér 6, (Nagy)Bajom 3, Belényes 2, (Berettyó)Újfalva 2, Bihar 1, Bogoszló 1, Bojt 1, Csatár 3, Csokaly 1, (Bihar)Diószeg 8, Fegyvernek 1, Harsány 1, Illye 2, (Kis)Kereki 1, Kismarja 4, Kistóti 1, Konyár 2, Kölesér 1, Kőrösszeg 1, (Nagy)Léta 1, Margitta 4, (Ér)Mihályfalva 7, Ottomány 1, Szalacs 8, (Nagy)Szalonta 4, Székelyhid 1, Szentandrás 1, Szentelek 2, Szentimre 6, Széplak 3, Tárkány 14, Telegd 1, Várad 29. – Összesen: 130 diák (3,12%).

Borsod vm.: Bessenyő 3, Diósgyőr 1, (Sajó)Galgóc 2, Fejéregyháza 1, Galvác 1, (Tisza)Kezi 1, Miskolc 8, Ónod 2, Szederkény 4, Szendrő 3. – Összesen: 26 diák (0,62%).

Csanád vm.: Csanád 1, Makó 7, (Hódmező)Vásárhely 4. – Összesen: 12 diák (0,29%).

Csongrád vm.: Szeged 9, Szentés 1, (Tisza)Földvári 1. – Összesen: 11 diák (0,26%).

Doboka vm.: Göc 2, Kenes 1, Sárvár 2, Szék 2, Veresegyháza 1. – Összesen: 8 diák (0,19%).

Esztergom vm.: Esztergom 1. – Összesen: 1 diák (0,02%).

Fehér vm.: Alvinc 5, Gyulafehérvár 7, (Nagy)Enyed 6, Kutyfalva 1, Martonfalva 1, Meggykerék 4, Sorostély 1, Túr 1, Vajasd 4. – Összesen: 30 diák (0,72%).

Fejér vm.: Csut 1, Füle 1, Mány 4, Pákoz 3, Polgárdi 1, Székesfehérvár 1, Tács 2. – Összesen: 13 diák (0,31%).

Gömör vm.: (Alsó-, Felső)Balog 1, (Alsó)Bátka 1, Gömörnánás 2, Hamva 5, Harmac 6, Kisfalva 1, Kövi 1, Páskaháza 1, Pást 1, Pelsőc 1, Rimaszombat 3, Székáros 3. – Összesen: 26 diák (0,62%).

Győr vm.: Győr 1. – Összesen: 1 diák (0,02%).

Hajdú terület: (Hajdú)Böszörmény 8, (Tisza)Csege 1, Debrecen 37, Nánás 7, (Hajdú)Soboszló 3, Téglás 6, (Balmaz)Újváros 1, (Vámos)Pécs 1. – Összesen: 64 diák (1,54%).

Háromszék: (Közép-, Nagy-, Szász)Ajta 9, Aldoboly 3, Almás 5, Árkos 4, Barót 1, Bitá 1, (Sepsi)Bodok 3, Bodola 7, (Kis)Borosnyó 5, (Alsó-, Felső)Csernát 2, Dálnok 4, Gidófalva 2, Hidvég 2, Illyefalva 2, Kézdivásárhely 2, Köpec 1, Lécfalva 2, Maksa 2, Nagyajta 1, Oltszem 1, Papolc 3, Páva 2, Réty 4, Torja 6, Uzon 2, Zabola 2, Zágony 3, Zalán 2. – Összesen: 83 diák (1,99%).

Heves vm.: (Kis)Bátor 1, Csász 5, Felnémet 1, Gyöngyös 4, Maklár 2, (Tarna-, Tisza)Örs 2, Pásztó 2, Poroszló 5, Ugra 3. – Összesen: 25 diák (0,60%).

Hont vm.: Bagonya 1, (Egyház)Marót 1. – Összesen: 2 diák (0,05%).

Hunyad vm.: Cserna 1, Déva 3, Kéménd 1. – Összesen: 5 diák (0,12%).

Jászág: (Tisza)Bura 1, Mesterszállás 1. – Összesen: 2 diák (0,05%).

Kiskun terület: (Kiskun)Halas 4, Szabadszállás 3. – Összesen: 7 diák (0,17%).

Kolozs vm.: Drág 3, Gyalu 1, Hunyad 1, Kolozsvár 3, Komlód 1, Mócs 4, (Magyar)Nádas 1, Nyíres 2, Zentelke 1. – Összesen: 17 diák (0,41%).

Komárom vm.: Csúz 4, (Kis-, Nagy)Igmánd 1, Kolta 3, Komárom 9, Neszmély 2, Páth 1, Szomód 2, (Ó)Szöny 4, Tata 6, Udvard 2. – Összesen: 34 diák (0,82%).

Kőrös vm.: Kőrös 3. – Összesen: 3 diák (0,07%).

Közép-Szolnok vm.: Ákos 8, Alszeg 1, Ardó 7, Baksa 3, Bösháza 1, (Szilágy)Cseh 5, (Magyar)Déce 2, Dobra 5, Hadad 6, Krasznacégény 1, Lele 1, Menyő 2, (Ér)Mindszent 1, Monó 1, (Magyar)Nádasd 1, Nagyszeg 3, Pér 3, (Tasnád)Szántó 2, (Tasnád)Szarvad 1, (Ér)Szentkirály 25, Sziget 2, Tasnád 12, (Szamos)Udvarhely 7, (Szamos)Újlak 1, Zilah 5, Zsibó 1. – Összesen: 107 diák (2,57%).

Kraszna vm.: (Kraszna)Horvát 16, Kémer 9, Ráton 4, Récse 10, Varsolc 2. – Összesen: 41 diák (0,98%).

Küküllő vm.: Apátfalva 1, Halmágy 5, Jövedics 1, Királyfalva 2, Kiskond 1, Kóród 4, Küküllővár 1, Miklóstelke 1, Radnót 2, Szentpál 1, Szépmező 4. – Összesen: 23 diák (0,55%).

Külső-Szolnok vm.: (Mező)Tur 6, Szolnok 1. – Összesen: 7 diák (0,50%).

Máramaros vm.: Bogdány 1, Hosszúmező 4, Huszt 15, Jablonca 3, Jód 1, Lipcse 3, (Máramaros)Sziget 10, Técső 16, Vajnág 3, Visk 34. – Összesen: 90 diák (2,16%).

Marosszék: Fintaháza 1, Galambod 1, Kibéd 1, (Mező)Madaras 4, Makfalva 5, Marosvásárhely 1. – Összesen: 13 diák (0,31%).

Nógrád vm.: Balassagyarmat 2, Fülek 1, (Nagy)Géc 1, Gergelyfalva 1, Kosd 5, Losonc 10, Lőrinci 3, Nógrád 4, (Sáros)Patak 16, Szécsény 1, Veres 2, Verőce 1, Veselény 1. – Összesen: 48 diák (1,15%).

Nyitra vm.: Érsekújvár 1, Geszte 1, Péterfalu 4, Ság 2, Sasvár 1, Sellye 1, Sempete 5, Szécs 2, Szentmihályúr 1, Szolcsány 1, Őrmény 1, Visnyó 2. – Összesen: 22 diák (0,53%).

Pest vm.: Apostag 2, Buda 1, Cegléd 14, Dömsöd 7, Gödelő 1, Hévíz 1, Kecskemét 12, Monor 1, (Alsó-, Kis)Némedi 1, Solt 1, Szentendre 2, Szeremle 2, Sződ 1, Vác 12. – Összesen: 58 diák (1,39%).

Pozsony vm.: Alistel 1, Csákány 2, Csataj 1, Csötörtök 2, Nagyszombat 2, (Alsó-, Felső)Nyárasd 2, Szempcz: Szenc 15. – Összesen: 25 diák (0,60%).

Sáros vm.: Eperjes 2, Hámbor 1, Harság 1, Magas 4, Megye 2, Rabóc 4, (Kis-, Nagy)Sáros 1, Somos 1, (Kis-, Nagy)Vitéz 2. – Összesen: 18 diák (0,43%).

Somogy vm.: Bara 1, Denna 2, Szentlászló 1, Path 3, Pata 2. – Összesen: 9 diák (0,22%).

Szabolcs vm.: (Nyír)Ábrány 1, Apagy 2, Balkány 1, Bátor 19, Bereg 10, Bogát 2, (Nyír)Bogdány 1, (Tisza)Eszlár 1, Gyulaháza 2, Nagyálló 18, Kemencse 2, Kisvárd 10, (Püspök)Ladány 4, (Nyír)Lugos 1, (Nagy-, Nyír)Máda 4, Makód 10, Mándok 4, Mogyorós 2, Nádudvar 3, Nagyfalva 1, Nyíregyháza 6, Őr 7, Pap 2, Pazony 1, Petneháza 1, Polgár 1, Sáp 1, Sényő 1, Szentmihály 5, Tass 12, Vaja 10, (Kis-, Nagy)Zádor 3. – Összesen: 148 diák (3,55%).

Szászföld: Apáca 2, Bogács 2, Csernátfa 4, Doborka 4, Felmér 1, Kisselyk 1, Krizba 6, Moha 2, Nagydisznód 1, Nagyselyk 2, Omlás 1, Segesvár 2, Szászmeggyes 1, Szászváros 1, Szeben 13, Veresmart 3. – Összesen: 46 diák (1,10%).

Temes vm.: Temesvár 2. – Összesen: 2 diák (0,05%).

Tolna vm.: Decs 1, Máza 1, Paks 3. – Összesen: 5 diák (0,12%).

Torda vm.: Berkes 1, (Kis)Görgény 2, (Alsó)Jára 1, Magyarai 1, Torda 2. – Összesen: 7 diák (0,17%).

Torna vm.: Hídvégardó 1. – Összesen: 1 diák (0,02%).

Torontál vm.: Asztalos 1, Becse 1, Pána 1. – Összesen: 3 diák (0,07%).

Trencsén vm.: Trencsén 1. – Összesen: 1 diák (0,02%).

Udvarhelyszék: (Székely)Dálya 1, (Kis-, Nagy)Galambfalva 2, (Székely)Keresztúr 2, Mátisfalva 3, Muzsna 1, Újszékely 2, Vágás 1. – Összesen: 12 diák (0,29%).

Ugocsa vm.: (Fertős)Almás 32, Bökény 16, Csedreg 4, Csepe 3, Csoma 4, Dabolc 2, Fancsika 10, Farkasfalva 5, Gyula 5, Halmi 4, Kökényesd 8, Nagyszöllös 16, Péterfalva 1, Salánk 7, Sasvár 7, Szászfalu 3, Szirma 2, Tekeháza 6, Tivadar 2, (Tisza)Újhely 6. – Összesen: 143 diák (3,44%).

Ung vm.: Baranya 5, Csap 1, Csicsér 3, Helmec 4, (Kis-, Nagy)Kapos 2, Nevicke 1, (Ung)Nyarád 1, Solymos 1, Szenna 1, Szerednye 3, Szobránc 3, Tiba 1, Ungpéteri 1, Ungvár 14, Zahar 2. – Összesen: 42 diák (1,01%).

Vas vm.: Dávidháza 4, (Hidas)Hollós 1, Ispánk 2, Karakó 1, Körmend 8, Kőszeg 3, Mura-szombat 1. – Összesen: 20 diák (0,48%).

Veszprém vm.: Devecser 2, Doba 4, Enying 1, Gyimót 1, Lepsény 2, Pápa 3, Veszprém 11. – Összesen: 24 diák (0,58%).

Zala vm.: Páka 1, Vince 1. – Összesen: 2 diák (0,05%).

Zaránd vm.: Erdőhegy 2, (Boros)Jenő 15, Vadász 3. – Összesen: 20 diák (0,48%).

Zemplén vm.: Abara 2, Borsi 5, Gercsely 1, Gesztely 6, (Király)Helmec 2, Kraszna 3, Karcsa 1, Kozma 1, Lask 1, Legenye 4, Luc 1, Mád 4, Megyaszó 3, Mislye 1, Modra 1, (Hernád)Né-meti 1, (Kis-, Nagy)Ráska 8, (Kis-, Nagy)Ruszká 2, Sára 9, Sztára 1, Szőlöske 7, Tarcal 7, Tokaj 9, (Kis-, Nagy)Toronya 1, Varannó 2, Vécse 12, Vitány 2, Zemplén 1. – Összesen: 98 diák (2,35%).

Zólyom vm.: Mátyásfalva 1, Pónik 1, Zólyom 1. – Összesen: 3 diák (0,07%).

A tájegységet jelölő nevek alapján Szatmár vagy Bereg megyeinek kell tartanunk a két Szamosközi nevű diákot, Erdélyből valónak az Erdélyi (7), Transilvanus (4), Kraszna, Közép-Szolnok esetleg Szatmár megyeinek⁹² a Szilágyi (42), Székelyföldre valónak a Baconi (1), Kovásznai (2) nevűeket. Tokajhegyaljára való a Submontanus (1), a Dunántúlra – valószínűleg Zala megyébe – a Muraközi (1).

Csak megyéket megjelölő nevek: Árvai (1), Liptói (1), Szerémi (4), Turóci (2).

A XIX. századi beírási anyakönyv adatai alapján pontosan ismerjük az 1820-1855 között az alsóbb osztályokba járt tanulók származási helyét is. Közülük 2405 (68,46%) a Szatmár-németiből, 1056 (29,99%) a megye különböző helységeiből származó, s csak 54 (1,55%) a más megyebeli diák.

Az egyes osztályok diákjainak származási helyét a 6-os számú táblázatban mutatjuk be:

⁹² A Szilágyi elnevezésen vidéket kell érteni, ugyanis a Szilágyság nem azonos teljes egészében Kraszna és Közép-Szolnok vármegyékkel. A Szilágy vidéke... kiterjedt Szatmár vármegyének egyes részeire is, s egyszer nagyobb, másszor kisebb területet jelöltek Szilágy névvel. Vö.: Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. I-VI. Budapest 1901-1904. I. 91-92.

6. számú táblázat Az alsóbb osztályok tanulóiinak létszáma és származási helye

	Első esztendő grammatisták	Második esztendő grammatisták	Novitius syntaxisták	Veteránus syntaxisták	Összesen	Szatmárnémeti illetőségük	Százalékban	Szatmár megyei illetőségük	Százalékban	Más megyebeliek	Százalékban
1820	25	25	24	18	92	58	63,04	33	35,64	1	1,08
1821	42	31	21	27	121	80	66,13	41	33,87		
1822	39	47	25	25	136	86	63,23	50	36,77		
1823	52	40	34	30	156	101	64,74	55	35,26		
1824	53	48	29	33	163	98	60,13	63	38,63	2	1,24
1825	90	60	45	36	171	114	66,66	57	33,34		
1826	33	33	39	34	139	111	79,86	28	20,14		
1827	38	27	24	44	153	139	90,85	12	7,85	2	1,3
1828	45	30	26	31	132	100	75,76	30	22,73	2	1,51
1829	43	29	26	20	118	98	83,06	20	16,94		
1830	50	37	28	29	144	118	81,94	25	17,35	1	0,71
1831	29	42	32	25	128	109	85,16	17	13,28	2	1,56
1832	69	26	30	35	160	126	78,75	29	18,12	5	3,23
1833	54	43	24	34	155	115	74,2	35	22,17	5	3,23
1834	26	29	37	22	114	86	75,44	28	24,56		
1835	44	21	17	37	119	83	69,75	34	28,57	2	1,68
1836	33	24	19	19	95	59	62,71	35	36,84	1	1,05
1837	17	16	28	19	80	57	71,25	23	28,75		
1838	18	17	24	22	81	56	69,14	20	24,69	5	6,17
1839	26	11	14	15	66	50	75,75	13	19,7	3	4,55
1840	24	26	14	8	72	50	69,45	13	19,7	3	4,55
1841		9	25	12	46	30	65,22	16	34,78		
1842	29	33	10	17	89	64	71,99	24	26,89	1	1,12
1843	33	18	32	11	94	63	67,02	29	30,82	2	2,16
1844	28	21	24	11	84	47	55,96	33	39,28	4	4,76
1845	26	21	21	25	93	53	57	38	40,85	2	2,15
1846	26	17	23	18	84	39	46,45	43	51,17	2	2,38
1847	29	18	14	16	77	41	53,26	36	46,74		
1848	11	12	11	10	44	29	65,92	14	31,81	1	2,27
1849	9	7	7	10	33	18	54,55	13	39,39	2	6,06
1850	23	9	9	5	46	20	43,49	23	49,99	3	6,52
1851	16	15	9	10	50	20	40	30	60		
1852	21	15	12	9	57	28	49,13	29	50,87		
1853	21	13	14	9	57	29	50,88	28	49,12		
1854	29	19	10	8	66	30	45,45	33	50	3	4,54
Összesen:					3515	2405	58,46	1056	29,99	54	1,55

4. A diákok továbbtanulása, pályaválasztása

A testvérkollégiumok hagyományai Szatmáron is érvényesültek, a diákok az előző években a kollégiumban tanult társaik neve mellé megjegyzéseket írtak a Matricula studiosorumba, s bejegyezték diákelődeik életpályájára vonatkozó ismereteiket is.

Vegyük számba először azokat, akik nem fejezték be kollégiumi tanulmányaikat. A bejegyzések tanúsága szerint 39 diák (0,14%) tanulmányai végzése közben meghalt. A matricula utolsó részében – az időpontot nem jelölve – viszont 194 nevet említ. Ez – hat kéz írása – utólagos számbavételnek tűnik.

A tanulói létszám megfogyatkozásához a szigorú iskolai rendszabályzat is bizonyosan hozzájárult, némelyeket távozásra készítetett a tanulásban tanúsított hanyag magatartásuk is. Összesen 49 tanulóról jegyezték fel, hogy megszökött az iskolából. A diákközösség feltehetően elmarasztalta őket, ugyanis majdnem kivétel nélkül azt jegyezték be az eltávozottakról, hogy titokban megszökött, sokuknál még azt is odaírták, hogy dicstelenül, másoknál azt, hogy az akasztófárávaló.

Tíz tanulóról tudjuk, hogy elbocsátották – azaz csendesen eltávolították –, negyvenötöt kizártak, hetet pedig becstelenségben bocsátottak el – a kizárás legsúlyosabb módja volt ez –, vagyis a kollégiumból fegyelmi úton 1610-1747 között összesen 62 diákot távolítottak el.

Hat tanuló házasságot kötött, ezért távozott.

Az aláírási jegyzőkönyvek nem tájékoztatnak a vétségekről, amelyeknek következménye az erőszakos eltávolítás lett. Viszont az iskolaszék 1719-1747 közti fegyelmi üléseiről tájékoztató jegyzőkönyvek két ilyen esetet is megőrkítettek: Pályi János seniort részegség, garázdaság, a feljebbvalók iránti engedetlenség és a közvagyon elprédálása miatt csapták ki a kollégiumból, Debreczeni Jánost pedig az 1735 októberében hat hétig tartó diáklázadás megszervezéséért. A lázadásban az egész diákság részt vett, Németi Sámuel professzor magatartása és nevelői hibái ellen lázadtak fel, de botokkal támadták meg a város polgárait is. A lázongók közül csak az a 18 maradhatott meg a kollégiumban, aki újból letette az engedelmesség esküjét, a többieket kiutasították.⁹³

A Matricula studiosorum adataiból megállapítható, hogy a kollégium XVII-XVIII. századi korszakában a kollégiumnak a legtöbb kapcsolata a debreceni, a sárospataki, a kolozsvári és az enyedi kollégiummal volt. A szatmári diákok Debrecenben való továbbtanulása az egész ötnegyed századra jellemző, ez idő alatt a szatmári református kollégium 102 diákja tanult tovább a Debreceni Kollégiumban.

Gyulafehérváron 5, majd a Nagyenyedre költözött kollégiumban 14 diák tanult tovább, valamennyi a XVII. század második felében.

Sárospatakon is (32), Kolozsváron is (29) sokan folytatták tanulmányaikat, többen a XVII. század utolsó negyedében, java részük azonban a XVIII. század első harmadában.

Szórványosan más kollégiumokba (iskolákba) is eljutottak szatmári diákok, így Marosvásárhelyre (4), Kassára (2), Győrbe (1).

⁹³ Kovács: i.m. 15-20.

A szatmári református kollégium 20 tanulójáról jegyezték fel, hogy akadémián tanult tovább.⁹⁴ A Matricula csak két tanuló esetében jelöli meg, hogy melyik egyetemen tanult, mindkettő Hollandiában, Franekerben. Eszéki Istvánról (1658) viszont csak azt közli, hogy Hollandiában tanult, s ott írta *Prima veritas defensa* című könyvét.

Azok a tanulók, akik más kollégiumokba mentek tanulmányaikat folytatni, olykor mindjárt a következő (tan)évben, gyakorta azonban csak rövidebb-hosszabb megszakítás után iratkoztak be a másik kollégiumba. A megszakítások többnyire anyagi okokra vezethetők vissza. Ismeretes, hogy a XVII-XVIII. századi diákok továbbtanulásuk anyagi fedezetének biztosítása érdekében átmeneti időre, egy-két évre (falusi) tanítóságot, rektorságot vállaltak, s ezalatt megfelelő pénztartalékot gyűjtöttek.⁹⁵

A Medgyesi A. András (1714) nevéhez bejegyzettekből például megtudjuk, hogy Szatmárról Kolozsvárra ment, onnan Görgénybe rektornak, majd Enyedre, onnét pedig Debrecenbe rektornak.

A diákok pályaválasztására vonatkozóan közel háromszáz bejegyzés található a matrikulában, ezek a diákság mintegy kilencedének életútjára utalnak.

A megjegyzések csupán 37 diák esetében jelölnek meg egyházi pályát (pastor, teológus), valószínű azonban, hogy jóval többen mentek egyházi pályára, viszont ezeket azok közt kell keresnünk, akik (többnyire teológiai) tanulmányaik folytatása végett Debrecenbe, Sárospatakra, Nagyenyedre mentek.

Bizonyos azonban, hogy a kollégium diákjainak (jelentős) többsége világi pályát választott. A XVIII. század közepének felekezeti villongásai idején a kollégium létét sürgősen szükségletnek tartók ezt a tényt használták fel ellene, azt állítván, hogy a tógátusok közül kevés lesz pap, legtöbb tanítókka válnak, akinek pedig ilyen állás sem jut, mesterember lesz vagy visszatér az eke szarvához.

A bejegyzések közt valóban számottevő a tanítói-nevelői pályára vonatkozó: 208 diák lett iskolai rektor, kilencen pedig főnemesi családoknál nevelők lettek.

A XVII. századi, de még a XVIII. század közepén működő tanítókról meg kell mondanunk, hogy e korban őket is egyházi értelmiséginek tekintették.⁹⁶

A tanulók neve mellé írt bejegyzések általában szűkszavúak. Az eddig említetteken kívül még 49 esetben megjelölik a helységet, ahová a diák szolgálatra hívatott, anélkül azonban, hogy megneveznék magát a szolgálatot. Ezek a diákok is valamennyien iskolai tanítómesterek vagy rektorok lettek. Egyértelműen bizonyítják ezt a matrikulában megtalálható pénzügyi feljegyzések, amelyekből (a legtöbb esetben) pontosan megállapítható, hogy a falusi iskola éppen ezekért a tanítóvá lett tanulóért mekkora összeget fizetett a kollégium pénztárába a bursa sacra számára.

⁹⁴ A következőkről: Stephanus Bathori 1649, Stephanus Eszéki 1657, Georgius Dányádi, Sámuel Wáradí, Johannes Béltéki, Michael Baxai, Johannes A. Szenczi 1675, Nicolaus éjvárosi 1684, Johannes Pataki, Michael Tatai, Stephanus Váári 1686, Georgius D. Győri 1687, Martinus S. Újvárosi, Nicolaus Újvárosi 1688, Johannes Pataki 1693, Sigismundus Deák, Georgius Árkosi 1713, Johannes Mogyorósi 1714, Stephanus Szentimrei 1729, Balthasar Kondor 1737.

Megjegyezzük: az évszámok azt jelzik, hogy a diákok mikor írták alá a jegyzőkönyvet, tehát (külföldi) akadémiákon csak későbbi időpontokban fordulhattak meg.

⁹⁵ Benkő: i.m. 98-100. és vö. Jakó Zsigmond nagyenyedi diáknevsoraival.

⁹⁶ Benkő: i.m. 90., Jakó i.m. 74.

Összesen 266 tógás diákból lett tanító. Többségük falusi iskolában, 21-en városi iskolában. Rajtuk kívül még három diákból lett tanár, egy-egy diákból debreceni, illetőleg szatmári professzor, egyből pedig teológiai tanár.

A kollégium diákjaiból alakult a vidék világi értelmisége is, erre vonatkozóan azonban nagyon kevés az adatunk. Az 1700-as években négy diákról jegyezték fel, hogy „világi állapotba lépett”, hétnek a neve mellé jegyezték be a *politicus*⁹⁷ jelzőt; három diák jegyző lett.

Néhány diák kereskedői pályát választott, 1678-ból és 1713-ból van erre összesen három adatunk. Többen választottak még pontosabban meg nem határozható polgári pályát (*civis factus est*).

Katonai pályára öten léptek. Közülük három tiszti rangot kapott, brigadéros, zászlótartó, illetőleg tiszttá lett.⁹⁸

Ha a kollégium szellemének társadalmi és földrajzi hatósugarát kívánjuk vizsgálni, számba kell vennünk azokat a területeket, amelyekre egykori diákjai eljutottak, amelyeken működtek, illetőleg azokat a rétegeket, amelyekkel az egykori diákok kapcsolatba kerültek.

Az erre vonatkozó adataink nagyon hiányosak, ezért következtetéseink nem általánosíthatók. A diákság közel kilenctized részének sorsáról nem tudunk. S bizonyára ezek a távolabbi területekre elkerült, illetőleg az oda visszatért diákok. Valamelyes képet mégis kaphatunk a kollégium hatósugaráról, ha számba vesszük azokat a helységeket, amelyekben a kollégium diákjai egy vagy több évre tanítóságot vállaltak, s munkásságukat kifejtették, illetőleg az időpontokat, amikor az illető helységbe kerültek.⁹⁹

Az adatokból a következő kép alakul:

Szatmár megyébe a következő iskolákba mentek tanítónak a kollégium diákjai:¹⁰⁰

Adorján (1658), Apa 1680, 1687, 1694, 1697, 1719, (1726), Béltek (1658), Cégény (1687, 1688, 1689), 1697, Cseke (1727), 1731, Csenger 1624, 1658, (1660), 1672 (ketten), (1673), 1678 (ketten), 1684, 1685, 1687, 1691 (ketten), 1694, 1719, (1727), 1729, 1733, Dara 1652, Daróc (1676), 1732, (Nagy)Ecsed 1697, Egri 1660, Endréd 1736, Erdőd 1654, (1671, 1678, 1687), 1734, Feketeardó 1673, Felsőbánya 1671 (ketten), 1678, Géberjén (1727), Gencs 1672, Géres (1728), (Fehér)Gyarmat 1657, 1658, 1679, 1683, 1684, 1687, (1688), 1690, 1697, 1719, (1726, 1727), 1732, 1734, Hirip 1660, Homok (1728), (Kántor)Jánosi (1623), 1678 (ketten), Jármi 1713, (Nagy)Károly (1676), 1678, 1680, 1683, 1684, (1689, 1691), 1694, 1697, 1707, 1714 (ketten), 1719, 1729, Királydaróc 1719, Kisszekeres 1686, Kolcs 1684, Kölcse (1685), 1686, 1729, Körtvélyes 1678, Krassó 1685, 1686, (Nagy)Majtény 1633, 1647, (1652), 1655, (1659, 1676, 1688), Matolcs 1694, 1697, 1707, 1719, 1724, (1727, 1728), 1732, (Aranys)Meggyes 1676, (1676), 1686, 1688 (ketten), 1703, Mikola 1671, Milota (1726), Misztótfalu 1688 (ketten), 1697, Nábrád 1697, 1729, 1733, Nagyar 1689, Nagybánya 1688, Németi 1713, 1714, 1734, (1727), Óvári 1729 (ketten), Piskolt 1719, Porcsalma 1658, (1675),

⁹⁷ A *politicus*, *secularis* világi pályán működő személyre utaló megjegyzések. Vö. Jakó 1979. 74.

⁹⁸ A jegyzőkönyvek bejegyzései szerint Udvarhelyi Balázs (1610) brigadéros, Szőlősi András (1636) Thököly háborújában zászlótartó, Udvarhelyi István (1649) tiszttá, (had)vezér lett.

⁹⁹ A helység neve utáni évszám a legtöbb esetben azt az évet jelöli, amelyben a tanítóvá lett diák nevét bejegyezték. Többször viszont – főként a XVIII. században – az évszám a tanítóság kezdetét jelöli.

¹⁰⁰ A zárójelbe tett évszámok az olyan tanítókat jelölik, akikről nem jegyezték be, hogy tanítói szolgálatra mentek, de ez a kollégiumi pénztár (*Pecunia sacra*) gazdasági bejegyzéseiből megállapítható.

(Kőszeg)Remete 1676, Sályi 1729, Sárköz 1685, 1687, 1714 (ketten), Sonkád 1671, (Máté)Szalka 1733, Szamosújlak (1728), Szaniszló 1686, 1694, 1697, (1726), Szatmár, Hóstát (suburbium)¹⁰¹ 1657, 1660, 1671, 1676 (ketten), 1678 (ketten), 1679; a kollégiumban: 1662, 1664 (hárman), 1680, 1686, 1703, 1713, Tunyog (1658), 1733, Udvari (1658), (Avas)Újváros (1671), 1678, (1685, 1686), 1686, 1687, 1688 (ketten), 1694 (ketten), 1697, (1728), Vámfalva 1672, 1678, 1680, 1684 (ketten), 1686, 1688 (ketten), 1707, (Szinér)Váralja 1671, (1684), 1686, (1690), 1728, Vetés 1656.

A kollégium diákjai más megyékbe a következő helységek iskoláiba kerültek tanítónak:

Abaúj vm.: Gönc 1688, Kassa 1688, Vécse 1713,

Alsó-Fehér vm.: Nagyenyed 1729,

Bereg vm.: Bereg 1686, Gulács 1658, 1686, Kászon 1682, 1684 (ketten), 1686, 1687, 1688, Munkács 1679, 1681, Muzsaly 1656, 1658, 1731, Miszti 1694, Tarpa (1680), 1688, 1694, (1697), 1731, Vári 1678, 1682, 1684 (ketten), 1686 (ketten), 1687 (ketten), (1688),

Bihar vm.: Margita 1649,

Hajdú kerület: Debrecen (1679), (1683), 1701,

Közép-Szolnok vm.: Tasnád (1673, 1675, 1676), Terem 1633,

Máramaros vm.: Dolha 1633, Hosszúmező (1675), 1694, 1697, Huszt 1735, (Mező)Kászony 1686, 1688, 1714, 1733, Técső 1675, (1676), 1678 (ketten), 1680, (1681, 1683), 1687, 1694, (1699), Visk (1672, 1676), 1678, 1679, 1681, (1682), 1684, (1685), 1686, 1688 (ketten), 1707 (ketten),

Marosszék: (Kis)Görgény 1713,

Nógrád vm.: Losonc 1678,

Pest vm.: Cegléd (1677),

Sáros vm.: Kende 1658,

Szabolcs vm.: Őr (1676), (Nagy)Máda 1633, 1675,

Ugocsa vm.: (Fekete)Ardó 1658 (ketten), Bökény (1676), 1694, 1703, 1719, Farkasfalva 1714, 1719, (Nagy)Szöllős (1671, 1675), 1678, 1680, (1684), 1686, Péterfalva (1726), Salánk (1660), 1671, 1672, Sásvár 1658, Tivadar 1684, Újhely 1671,

Ung vm.: Ungvár 1678.

Az adatokból következően mintegy 25 iskoláról állíthatjuk, hogy a kollégium hatósugarába tartozó olyan kisiskola volt, amely tanítót, rektort folyamatosan a kollégiumból kért. Ezek – az oda küldött tanítók számát is jelölve – a következők: Apa 6, Cégény 4, Csenger 18, Erdőd 5, (Fehér)Gyarmat 14, Hosszúmező 3, Károly 14, Kászon 4, Kölcse 3, Majtény 7, Meggyes 4, Matolcs 8, Nábrád 3, Németi 4, Nagyszöllős 6, Sárköz 4, Szaniszló 4, Szatmár: Hóstát 7, Tarpa 5, Técső 10, Újváros 12, Vámfalva 9, Vári 9, Váralja 5, Visk 12.

¹⁰¹ Szatmár külvárosában, a Hóstátban 1642-ben létesült református elemi iskola, amikor a lakosság annyira megszorodott, hogy külön egyházközséggé alakult. Az iskolát a szatmári református kollégium látta el tanítókkal. 1680-ban Apafi Mihály erdélyi hadai és a török csapatok teljesen elpusztították a Hóstátot, iskolája is megsemmisült. Vö.: Bakcsy: i.m. 11. és Borovszky: i.m. 210.

Ezeknek az iskoláknak a tanulmányi rendjét a rektornak küldött diákok révén a szatmári kollégium szabta meg, illetőleg irányította, vagyis a szatmári anyaiskola partikulái voltak.

Földrajzi elhelyezkedésüket alábbi ábránk szemlélteti:

A szatmári iskola partikulái (ide küldték a rektorokat)

Tehát a kisebb városokban s a nagyobb falvakban is működtek alsóbb fokú iskolák, a rendszeres falusi iskoláztatást azonban ebben az időben nem tudták megoldani, nem oldotta meg azt a református egyház sem. A tanítókkal ellátott iskolákat számba véve mégis azt kell megállapítanunk, hogy Szatmár megye iskolaügyi helyzete a XVIII. század hetvenes éveiben jónak mondható. Míg ugyanis 1770-1771. évi statisztikai felmérés adatai szerint a falvakban és királyi városokban működő mintegy 4000 iskolából csak 2000-nek volt külön tanítója, a többiben a jegyző vagy a lelkész tanított.¹⁰² Az 1772 tavaszától 1773 szeptemberéig tartó széles körű összeírás pontos adatait rögzítő helytartótanácsi Lexicon szerint Szatmár megye 225 falujából 211-ben és mind a 19 mezővárosban volt tanító. A megye református felekezetű falvai közül 57-ben, valamint 8 mezővárosban működött egy-egy, 33 faluban pedig két-két tanító. Minthogy – az előzőekben ismertetett adatok szerint – a szatmári református kollégium 56 helység iskoláiba bizonyosan küldött tanítókat, kultúráközvetítő szerepét számottevőnek kell mondanunk.¹⁰³

A kollégium 1820-1852 közti diákságának közel 6 százaléka morzsolódott le: 4 meghalt, egyet kizártak, 11 elhagyta a kollégiumot, 13 pedig elszökött, vagyis titokban hagyta ott az iskolát.

Huszonhat diákról jegyezték fel, hogy inassá lett (gubás, csizmadia, gombkötő, tímár, takács, szabó, mészáros, borbély). Valószínűnek kell tartanunk, hogy ezek a diákok megszakították kollégiumi tanulmányaikat s úgy kezdték az iparosmesterség elsajátításához.

A kollégiumnak, mint említettük, a XIX. század első felében nem volt nyilvánossági joga, látogatottságát viszont magyarázza a tantestületnek az a törekvése, hogy a tanulókat az elismert iskolák szellemi szintjén tartsák. Eredményes munkájukat tanúsítja az a tény is, hogy

¹⁰² Mészáros 1981. 641.

¹⁰³ Uo. 641-646.

más (elismert) iskolák átvették és a megfelelő osztályban tanították tovább a szatmári református kollégiumból átiratkozó tanulókat.

Azok a tanulók, akik hivatalosan is elismert tanulmányokkal kívántak rendelkezni, illetőleg a kollégiumban nem működő bölcseleti osztályokat is el akarták végezni, tanulmányaikat a római katolikus Szatmári Püspöki Lyceumban¹⁰⁴ (20 diák, 2,1%), a Máramarosszigeti Líceumban (10 diák, 1,05%) vagy a Debreceni Kollégiumban (38 diák, 3,99%) folytatták.

Néhányan Sárospatakon (5), Eperjesen (3) tanultak tovább, egy-egy diák pedig Nagyenyeden, Nagykárolyban, Nyírkállón, Hajdúböszörményben. Egy diákról csak annyit jegyeztek fel, hogy más iskolába ment.

Többen Késmárcra (4) és Lőcsére (3) mentek németül tanulni. Az anyakönyvbe a húszas-negyvenes években csak szórványosan jegyezték be egy-egy diák későbbi pályáját: rektor (tanító) lett 2 diák, prókátor 1, patikárius 1, professzor Szigeten 1, bányaőr, gazda (összesen) 3.

Feltételezhetjük, hogy a több mint 80 továbbtanuló diák különféle egyházi és világi pályákon helyezkedett el. A pályák megoszlásáról azonban közelebbit csak akkor tudhatnánk meg, ha a Szatmári Püspöki Lyceum, a Debreceni Kollégium, a Máramarosszigeti Líceum és a többi iskola anyakönyveinek diáknévsoraiban nyomon követhetnők az oda beiratkozott szatmári diákok útját.

5. A diákság társadalmi összetétele

Az 1610-1747 közötti szatmári diákság társadalmi eredet szerinti összetételéről bizonyítottan semmit sem mondhatunk; a *Matricula studiosorum* erre vonatkozó adatokat nem tartalmaz.

Összesen négy tanuló neve mellé jegyezték be azt, hogy nemes (*nobilis*), illetve hogy paraszt¹⁰⁵ származású. Néhány családról – melyekből mintegy harminc diák tanult a kollégiumban – Szatmár megye monográfiája alapján megállapítható, hogy birtokos nemesi származású. A többiek közt nemesi, értelmiségi, polgári származásúakat egyaránt feltételezhetünk. Ezeket az utóbbiakat főként a Szatmárról és Németiből való diákok közt kell keresnünk. Pontos adataink vannak viszont az 1820-1852 közti diákság társadalmi eredet szerinti összetételéről. A felső tagozatos diákok társadalmi eredetét évenként és évtizedenként összesítve a 7-8. táblázaton mutatjuk be:

¹⁰⁴ A Pázmány Péter által 1636-ban alapított jezsuita iskola 1786-ig működött a városban. Később 1807-ben négyosztályos gimnáziumként újrakezdi működését, 1808-tól pedig már hatosztályos (4 grammatikai és 2 humán osztály).

A hat osztályt végzett ifjak filozófiai továbbképzésére 1804-ben alakult ugyancsak a szatmári római katolikus püspökség hatáskörében a kétosztályos Püspöki Líceum. A líceum a papi szeminárium keretében működött, de világi tanulók is látogatták, függetlenül vallási hovatartozásuktól. Vö. Borovszky: i.m. 82.

¹⁰⁵ Pejoratív jelző is lehet.

7. számú táblázat

A kollégiumban 1820-1852 közt tanult felső tagozatos diákok társadalmi összetétele

Év	Lét- szám	Birto- kos	Kis- nemes	Pol- gár	Katona	Értel- miségi	Föld- műves	Egyéb
1820	35	3	5	16		6	4	1
1821	33	2	4	15		7	3	2
1822	36	7	3	14	1	8	1	2
1823	27	7	3	8		6	1	2
1824	37	5	6	7		13	2	4
1825	34		13	7	1	11	1	1
1826	34		13	8	1	10	2	
1827	38		13	14		10	1	
1828	44		14	17		12	1	
1829	48		12	13		10	4	9
1830	34		9	13		10	2	
1831	41		14	14		10	2	1
1832	28	1	8	12		6	1	
1833	25		6	7		11	1	
1834	24	1	3	4		11	1	4
1835	23	1	3	3		10	1	5
1836	33		16	6		5	2	4
1837	34		15	6		5	4	4
1838	26		12	4		3	5	2
1839	29		13	7		3	3	3
1840	22		12	6		4		
1841	26		15	7		1	2	1
1842	20		12	6		2		
1843	25		14	9			1	1
1844	23		15	5		1		2
1845	21		13	4		2		2
1846	32		6	13		7	1	5
1847	32	1	2	9		10	5	5
1848	27	4		10		7	1	5
1849	24	3	4	5		4	3	5
1850	21	2		4		6	7	2
1851	15	3		2		3	5	2
Össze- sen:	951	40	278	275	3	214	67	74

8. számú táblázat

A kollégiumban 1820-1852 közt tanult felső osztályos diákok társadalmi eredete évtizedenként

Évtized	Létszám Százalék	Birtokos	Kisnemes	Polgár	Katona	Értelmiségi	Földműves	Egyéb
1820-9	366	34	86	119	3	93	20	21
	100%	6,56	23,47	32,49	0,82	25,38	5,46	5,73
1830-9	297	3	99	76		74	22	23
	100%	1,01	33,33	25,98		24,91	7,43	7,74
1840-9	252	8	93	74		38	13	26
	100%	3,16	36,82	29,36		15,07	5,14	10,32
1850-52	36	5		6		9	12	4
	100%	13,88		16,66		24,93	33,32	11,11
Összesen:	951	40	278	275	3	214	67	74
	100%	4,2	29,19	28,87	0,31	22,47	7,03	7,77

A felső tagozaton a legszámottevőbb a nemesi származású diákréteg, 318 tanuló (33,39%); 40 (4,20%) közülük birtokos nemes, 278 (29,19%) pedig kisnemesi családból való.

A polgárok rétegét 275 diák képviseli (28,87%). Jelentős az értelmiségi és a papi családból származó diákság száma is (214 diák, 22,47%). Amint táblázataink tanúsítják, sok földműves, kiskazda (67 diák, 7,03%) is taníttatta gyermekét. Ezek főként Szatmár és Németi földműves lakosainak gyermekei. Egyéb¹⁰⁶ származású 74 diák (7,77%).

Mint ahogy az 1820-1855-ös évekből az alsóbb osztályok, sőt az elemi iskolák tanulóinak társadalmi eredetét, tehát az egyes osztályok társadalmi összetételét is ismerjük, össze tudjuk hasonlítani a kollégium alsóbb és felsőbb osztályait, s megállapíthatjuk, hogy az egyes társadalmi osztályok, illetőleg rétegek milyen mértékben és milyen fokon iskoláztatták gyermekeiket.

Az alsóbb osztályok tanulói társadalmi eredetének vizsgálatára a fenti időszakból öt évet választottunk, minden évtized kezdő évét, tehát az 1820-as, 1830-as, 1840-es és 1850-es évet, s történelmi jelentősége kapcsán az 1848-as évet. A kollégium négy alsó osztályának, illetőleg a kollégium keretében működő Nagyobb Nemzeti Iskola – később Polgári Iskola –, valamint a Kisebb Nemzeti Iskola, később Református Kezdő Iskola, majd Elemi Iskola tanulóinak társadalmi eredetét a jelzett tanévekben a 9. számú, iskolatípusonként összesítve a 10. számú táblázatunkon mutatjuk be:

¹⁰⁶ Ide soroltuk azokat, akiknél az apa állapotát – azaz a foglalkozást – jelölő rovatban a magánzó megjelölés, vagy az apa neve és foglalkozása helyett az özvegy édesanya neve szerepel, valamint mindazokat, akiknél a rovat kitöltetlen.

9. számú táblázat

A kollégium alsó osztályaiban, valamint a polgári iskolában és az elemiben járók társadalmi eredete

Év	Osztály	Lét- szám	Ne- mes	Pol- gár	Kato- na	Értel- miségi	Föld- műves	Egyéb
1820								
	I. osztályos grammatista	25	3	9		7	2	4
	II. osztályos grammatista	25	9	8	1	1	1	5
	Novicius syntaxista	24	2	10		5	6	1
	Veteranus syntaxista	18	2	11			4	1
	Kisebb Nemzeti Iskola	84		67		2	3	22
1830								
	I. osztályos grammatista	50	5	40		2	2	1
	II. osztályos grammatista	37	5	23		7	2	
	III. osztályos grammatista	28	2	21		2	3	
	IV. osztályos grammatista	29	2	19		5	2	1
	Nagyobb Nemzeti Iskola	60	2	46		2	9	1
	Kisebb Nemzeti Iskola	149	3	112		5	21	
1840								
	I. éves grammatista	24	3	14		3	4	
	II. éves grammatista	26	1	16		4	1	4
	I. éves syntaxista	14	3	6	2	3		
	II. éves syntaxista	8		5	1	2		

Év	Osztály	Lét- szám	Ne- mes	Pol- gár	Kato- na	Értel- miségi	Föld- műves	Egyéb
Kisebb polgári nemzeti iskola								
	I. oszt.	54	4	36	1	3	8	2
	II. vagy utóosztály	58	7	35			10	6
Református kezdő iskola								
	I. osztály	36	3	22		2	3	6
	II. osztály	35		20			1	14
	III. osztály	64	3	35			8	18
1848								
	I. éves grammatista	11	2	8			1	
	II. éves grammatista	12	2	6		4		
	I. éves latin szófűzők	11	4	3		3	1	
	II. éves latin szófűzők	10	1	2		1	6	
Felsőbb polgári iskola								
	I. osztály	25		24				1
	II. osztály	21		15			5	1
	III. osztály	25	2	17		1	4	1
Alsóbb polgári iskola								
	I. osztály	22	1	13		1	7	
	II. osztály	36		27		3	4	2
Elemi iskola								
	Alsó osztály	80		56		3	4	17
	Felső osztály	50		35		2	3	10
1850								
	Grammatisták, I.	23	4	11		3	5	
	Grammatisták, II.	9	1	1		4		3
	Latin szófűzők, I.	9	2	4		2	1	
	Latin szófűzők, II.	5	1			2	2	
4. osztályú népiskola								
	I. oszt.	25		24		1		
	II. oszt.	20		15		1		4
3. osztályú népiskola								
	I. oszt.	24		15		3	2	4
	II. oszt.	20		14		1	2	3
2. osztályú népiskola								
	Alsó elemi iskola	56		39		1	3	13
	Alsó osztály	47		29		1	3	14
	Felső osztály	45		31		2	3	9

10. számú táblázat

A kollégium alsó osztályos tanulóinak, a polgári iskolába és az elemi iskolába járó tanulóknak társadalmi eredete az 1820-1850-es évek átlagában

Év	Létszám	Nemes	Polgár	Katona	Értelmiségi	Földműves	Egyéb
A kollégium alsóbb osztályai:							
1820	92	16	38	1	13	13	11
1830	144	14	103		16	9	2
1840	72	7	41	3	12	5	4
1848	44	9	19		8	8	
1850	46	8	16		11	8	3
Összesen:	398	54	217	4	60	43	20
%	100	13,56	54,25	1,00	15,00	10,80	5,12
Nagyobb nemzeti iskola/Polgári iskola:							
1820	Nem írták be!						
1830	60	2	46		2	9	1
1840	112	11	71	1	3	18	8
1848	129	3	96		5	14	11
1850	145		107		7	7	24
Összesen:	446	16	320	1	17	48	44
%	100	3,68	71,68	0,22	3,81	10,75	9,86
Elemi iskola:							
1820	84		57		2	3	22
1830	149	3	112		5	21	8
1840	135	6	77		2	12	38
1848	130		91		5	7	27
1850	92		60		3	6	23
Összesen:	590	9	397		17	49	118
%	100	1,71	67,08		2,87	8,28	19,94

Az összesített adatok százalékarányát átlagosnak fogadva el, megállapíthatjuk, hogy a kollégium négy alsó osztályában sokkal – 20,08 százalékkal – kevesebb a nemesi származású diák, mint a felső tagozaton, mintegy hét és fél százalékkal kisebb az értelmiség részaránya is, viszont 4,22 százalékkal nagyobb a városi földműves és a jobbágyszármazású diákok jelenléte, és több mint 25 százalékkal a városi iparos rétegek gyermekeinek a száma.

Világosan kikövetkeztethető, hogy az iparosság és a városi földművesek, valamint a jobbágyság gyermekei közül sokkal kevesebb tanult tovább, mint a nemesi, értelmiségi és szabad polgári származású családokból.

Az iparos és a földműves réteg gyermekei közül az 1820 és 1855 közötti időszakban igen sokan nem a kollégium (gimnázium) alsóbb osztályaiban tanultak tovább az elemi iskola elvégzése után, hanem az anyanyelven oktató ún. Nagyobb Magyar Fiú Oskolában, illetőleg 1837-től az ebből alakult Polgári Iskolában. Ebben az iparosság gyermekei alkották a diákság 85,57 százalékát, a földműveseké pedig a 10,75 százalékát.

A kollégium épületében és keretében működő elemi iskola tanulóinak többsége (67,08%) a polgárság gyermekeit ölelte fel, de jelentős volt a zsellér- és szolgacsádok (19,94%) és a földműves gazdák itt tanuló gyermekeinek számaránya (8,28%) is. Az elemiben tanulók 2,77 százaléka származott értelmiségi, 1,71 százaléka nemesi családból.

A kollégium, valamint a keretében működő polgári és elemi iskolák a Szatmáron lakó tanköteles korú református fiúgyermekeknek átlag 30 százalékát iskolázták. A beiskolázás aránya nyilvánvalóan más volt a kollégiumi osztályokban és más a polgári iskolában, illetőleg az elemiben. A következő táblázat ezt szemléletesen érzékelteti:

Az osztályok	A tanulók átlagos (évi) száma	%	Közülük szatmári illető- ségű	A lét- számhoz viszonyítva (%-ban)	A város református fiúgyermekeinek számához
A kollégium felső osztályai	29	100	14	48,27	5,98
A kollégium alsó osztályai	104	100	72	69,23	15,51
Polgári iskola	75	100	74	98,66	15,95
Elemi iskola	147	100	147	100,00	31,68
Összesen:	355	100	297	83,66	30,30

6. A diákság létszáma, származási helye és társadalmi összetétele az abszolutizmus korától a második világháború végéig

Az 1862-1944 közti időszakban mintegy 21 337 diák¹⁰⁷ tanult a szatmári református gimnáziumban, közülük 6596 a felsőbb osztályokban, 14 741 az alsó tagozaton. Az osztályok létszámáról – az iskolai értesítők nyomtatásban megjelent adatai alapján – statisztikai táblázatunk tájékoztat:

11. számú táblázat

A gimnázium nyilvános tanulóinak létszáma

Év	Alsó tagozat				Összesen	Felső tagozat				Összesen	Összesen a gimnáziumban
	I.	II.	III.	IV.		V.	VI.	VII.	VIII.		
1862	43	32	29	17	121	14	13	-	-	27	148
1869											165
1870	38	34	28	27	127	13	17	-	-	30	157
1871	56	33	33	23	145	24	24	-	-	48	193
1872	45	54	33	22	154	19	11	-	-	30	184
1873	46	34	43	23	146	20	20	-	-	40	186
1874	42	30	33	43	148	31	11	-	-	32	180
1875	58	38	30	25	151	32	14	-	-	46	197
1876	62	36	33	21	152	20	22	-	-	42	194
1877	57	35	36	21	149	17	19	-	-	36	185
1878	61	49	35	21	166	20	12	-	-	32	198
1879	43	45	42	32	162	17	13	-	-	30	192

¹⁰⁷ Az 1862/63-as tanév diáklétszámát a Debreceni Kollégium levéltárában őrzött jegyzék – A helvét hitv. szatmárnémeti hat osztályú Gymnasium tanulóinak név és osztályzati jegyzéke az 1862/3-ik isk. év első feléről – alapján, az 1869. évtől kezdődő időszak diáklétszámát pedig az évenként megjelent iskolai értesítők alapján állítottam össze. Az értesítők a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban A-1480-as jelzettel, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban Bo 26512-es jelzettel találhatók.

Év	Alsó tagozat osztály				Összesen	Felső tagozat osztály				Összesen	Összesen a gimnáziumban
	I.	II.	III.	IV.		V.	VI.	VII.	VIII.		
1880	58	37	42	28	165	17	12	-	-	29	194
1881	54	41	28	27	150	13	12	-	-	25	175
1882	60	47	30	21	158	20	12	-	-	32	190
1883	49	51	46	27	173	21	21	-	-	42	215
1884	62	36	41	37	176	24	14	-	-	38	214
1885	49	44	38	30	161	25	20	-	-	45	206
1886	54	41	45	34	174	21	23	-	-	44	218
1887	49	48	35	39	171	19	20	-	-	39	210
1888	45	42	40	31	158	28	19	-	-	47	205
1889	52	37	44	29	162	27	24	-	-	51	213
1890	61	47	36	41	185	35	27	29	-	91	276
1891	77	45	44	34	200	32	27	25	23	107	307
1892	57	48	39	29	173	14	24	22	21	81	254
1893	62	47	47	34	190	22	14	22	20	78	268
1894	58	51	43	34	186	29	20	13	22	84	270
1895	67	56	44	43	210	34	25	19	11	89	299
1896	51	48	48	45	192	40	24	21	18	103	295
1897	55	47	46	43	191	29	28	24	21	102	293
1898	57	47	45	39	188	37	28	23	23	111	299
1899	54	44	42	43	183	34	38	28	27	127	310
1900	53	45	41	39	178	35	26	31	31	123	301
1901	63	48	41	31	183	38	31	21	26	116	299
1902	68	48	51	43	210	36	32	34	22	124	334
1903	68	62	54	48	232	40	34	27	37	138	370
1904	68	66	60	51	245	42	45	33	23	143	388
1905	68	68	68	57	261	48	38	44	30	160	421
1906	65	64	61	70	260	47	42	38	45	172	432
1907	74	52	57	56	239	62	45	45	35	187	426
1908	61	64	55	44	224	50	53	43	42	188	412
1909	62	60	58	56	236	35	40	56	41	172	408
1910	70	62	62	63	257	51	31	42	51	175	432
1911	69	62	56	61	248	54	41	35	37	167	415
1912	89	58	62	49	258	45	42	43	36	166	424
1913	69	87	57	58	271	38	37	50	41	166	437
1914	68	59	77	57	261	48	38	33	47	164	425
1915	64	63	63	66	256	36	42	26	48	152	408
1916	74	53	65	66	258	47	34	37	12	130	388
1917	69	67	57	57	250	55	45	29	28	157	407
1918	72	70	70	54	266	59	60	44	21	184	450

Év	Alsó tagozat osztály				Összesen	Felső tagozat osztály				Összesen	Összesen a gimnáziumban
	I.	II.	III.	IV.		V.	VI.	VII.	VIII.		
1919	99	156	132	149	538	100	103	95	94	393	930
1920	98	83	69	72	322	62	43	46	50	201	523
1921	70	78	51	53	252	40	45	36	39	160	412
1922	49	52	75	53	229	32	31	42	29	134	363
1923	37	40	54	61	192	25	31	25	37	118	310
1924	30	26	26	39	121	21	12	17	15	65	186
1925	44	32	18	14	108	10	17	11	6	44	152
1926	49	22	32	13	116	15	9	12	4	40	156
1927	28	36	19	18	101	13	14	6	8	41	142
1928	27	23	30	-	80	-	-	-	-	-	80
1929	42	16	18	-	76	-	-	-	-	-	76
1930	46	30	17	6	99	-	-	-	-	-	99
1931	46	28	27	14	115	8	-	-	-	8	123
1932	47	46	32	22	147	14	9	-	-	23	170
1933	55	39	46	29	169	18	14	9	-	41	210
1934	48	45	39	45	177	14	18	14	-	46	223
1935	44	38	39	32	153	21	14	18	12	65	218
1936	41	33	34	34	142	17	19	13	17	66	185
1937	31	36	25	27	119	21	20	15	10	66	185
1938	40	31	29	26	126	18	21	18	13	70	196
1939	48	36	26	29	139	28	23	16	18	85	224
1940	108	60	49	37	254	40	35	28	31	134	388
1941	149	104	92	48	393	36	44	28	30	138	531
1942	130	130	108	86	454	38	33	36	27	134	588
											21365

E korszak diákságának származási helyéről a következő táblázat tájékoztat:

12. számú táblázat

A tanulók származási helye (1862-1942 közt)

Év	Helybeli	Megyebeli	Más - megyebeli	Horvát- és Szlavonországból	Más állam- ból	Össze- sen
1862						148
1869						165
1870						157
1871						193
1872						187
1873	67	119				186
1874	103	64	13			180
1875	80	76	33			189
1876						194
1877						185
1878	150		38			188
1879	154		38			192
1880	54	88	33			175
1881	56	89	28	1	1	175
1882	57	95	25	2		179
1883	68	94	36		1	199
1884	73	90	25		1	189
1885	74	86	22		4	186
1886	87	86	21		1	195
1887	69	89	22		1	181
1888	68	92	28		2	190
1889	68	97	34		2	201
1890	81	105	55		2	243
1891	123	116	37			276
1892	118	94	36			248
1893	116	107	30			253
1894	101	129	22			252
1895	124	131	26			281
1896	126	122	30			278
1897	124	146	23			293
1898	118	140	40			298
1899	131	131	36			298
1900	124	132	44			300
1901	130	119	43			292
1902	142	161	29			332
1903	176	148	41		1	366
1904	180	165	43	1	1	390
1905	201	175	48			424
1906	200	177	39			416
1907	183	180	42			405
1908	184	174	51		1	410
1909	211	160	44			415
1910	196	160	73	1		430
1911	187	154	66		3	410

1912	180	174	61	3	418
1913	194	161	82	4	441
1914	212	133	72		417
1915	225	127	47		399
1916	249	141	56	1	447
1917	265	157	48		470
1918	264	150	36		450
1919	175	220	34	94	523
+	30	5		2	37 lány
1920	303	130	4	5	442
+	22	4			26 lány
1921	320	94	19	5	438
1922	258	116	17	12	403
1923	226	78	4	4	312
1924	138	42	1	2	183
1925	119	31	1		151
1926	100	42	12	1	155
1927	115	47			162
1928	51	33			84
1929	58	27			85
1930	70	36			106
1941	248	237	95	1	581
1942	221	273	93	1	588

E statisztikából nem derül ki, milyen az alsóbb és a felsőbb osztályosok területi hovatartozása, ezért csupán feltételezzük, hogy a nem helybeliek és a más megyéből valók többsége felsőbb osztályos lehetett.

A két és fél évtizednyi időszak alatt itt tanult 21 337 diák közül 17 429-nek ismerjük a lakóhelyét. Közülük 8365 volt Szatmárnémetibe való, 6931 Szatmár megyei, 1972 más megyéből, 161 pedig más országból származó. Amint ezek az adatok tanúsítják, a gimnázium a XIX. században túlnyomórészt a Szatmár városi és a Szatmár megyebeli diákság taníttatását szolgálta.

Az 1878-1891 közötti, valamint az 1941-es és 1942-es értesítők a más megyebeli diákok származását megyénként is felsorolják. Ezekből a kimutatásokból megállapítható, hogy a más megyebeliek többsége ez idő tájt a szomszédos megyékből származott (Ugocsa 83, Szabolcs 44, Bihar 38, Bereg 31, Közép-Szolnok 22, Máramaros 15, Hajdú 15).

A Habsburg-monarchia más országaiból, illetve külföldről ebben az időszakban Bukovinából (6), Galíciából (4), Ausztriából (3), Szlavóniából (1) és Angliából (1) tanultak a gimnáziumban.

A más megyebeli tanulók lakóhelyét az előbbi időszakokban 13. számú táblázatunk mutatja be:

13. számú táblázat

A más megyebeli tanulók származási helye (1878-1891 és 1941-1943 között)

A megye (ország)	1878	1879	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	Összesen	1941	1942	Összesen	Végösszeg
Arad	3	5				1	1					10				10
Bars														1	1	1
Bereg	1	1	6	3	3		2	5	1	2	7	31	1		1	32
Beszterce- Naszód										3	2	5				5
Bihar	1	2	2	1	6	5	2	3	5	5	6	38				38
Borsod														1	1	1
Csanád														1	1	1
Csongrád				1								1	2	1	3	4
Fejér						1						1	1	1	2	3
Gömör									1	1		2				2
Hajdú				1			1	2	1	1		6	7	5	12	18
Háromszék													1		1	1
Heves														1	1	1
Jász-Nagy- kun-Szolnok			1	2	1	1						5				5
Kolozs			1	5	1	1	1			1		10				10
Komárom								1		1		2				2
Máramaros	7	3		1		1	1	1			1	15	2		2	17
Nagy- Küküllő								1				1				1
Nógrád						1	1	1	1			4	1	1	2	6
Pest	2				1		1			2	1	7	1	7	8	15
Pozsony										1	1	2				2
Szabolcs	5	3	3	3		2		1	6	5	16	44	6	8	14	58
Szepes		1		2	1	1			2	2	3	12				12
Szilágy	6	4	1	3			2	1	1	1	3	22	15	16	31	54
Szolnok- Doboka		1	1	1	1					1		5	1		1	6
Temes									1			1				1
Tolna								1	1			2				2
Ugocsa	13	16	4	9	11	8	3	3	3	4	9	83	21	26	47	130
Ung				1				1	1	1		4				4
Zala													1	1	2	2
Zemplén			2	2	1				1		2	8				8

A megye (ország)	1878	1879	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	Összesen	1941	1942	Összesen	Végösszeg
Anglia										1		1				1
Ausztria									1	1	1	3				3
Bukovina	1	1	1	3								6				6
Galícia				1	1	1	1					4				4
Szlavónia	1											1				1
Háromszék													1		1	1
Heves														1	1	1
Jász-Nagy- kun-Szolnok			1	2	1	1						5				5
Kolozs			1	5	1	1	1			1		10				10
Komárom								1		1		2				2
Máramaros	7	3		1		1	1	1			1	15	2		2	17
Nagy- Küküllő								1				1				1
Nógrád						1	1	1	1			4	1	1	2	6
Pest	2				1		1			2	1	7	1	7	8	15
Pozsony										1	1	2				2
Szabolcs	5	3	3	3		2		1	6	5	16	44	6	8	14	58
Szepes		1		2	1	1			2	2	3	12				12
Szilágys	6	4	1	3			2	1	1	1	3	22	15	16	31	54
Szolnok- Doboka		1	1	1	1					1		5	1		1	6
Temes									1			1				1
Tolna								1	1			2				2
Ugocsa	13	16	4	9	11	8	3	3	3	4	9	83	21	26	47	130
Ung				1				1	1	1		4				4
Zala													1	1	2	2
Zemplén			2	2	1				1		2	8				8
Anglia										1		1				1
Ausztria									1	1	1	3				3
Bukovina	1	1	1	3								6				6
Galícia				1	1	1	1					4				4
Szlavónia	1											1				1

A fenti korszak diákságának társadalmi eredetéről a 14-es számú táblázat tájékoztat.¹⁰⁸

14. számú táblázat

A gimnázium tanulóinak társadalmi eredete (1869-1944 között)

(1869-1881)

Társadalmi eredet	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881	Összesen
Nagybirtokos, Középbirtokos						36	48							84
Kisbirtokos, földműves						10	12	64	60	54	51	58		309
Gazdasági tisztviselő						4	2							6
Kisiparos, Ipari v. bányatisztviselő						34	37	39	52	20	32	48		262
Nagykereskedő, Kiskereskedő, Kereskedelmi tisztviselő						3	2							5
Egyéb kereskedelmi személy						2								2
Köztisztviselő						20	30							50
Pap, tanár, tanító						36	31	76	59	63	64	58		387
Másféle értelmiségi						12	20							32
Közhivatali altiszt, szolga, Katonatiszt, Katonaaltiszt, Nyugdíjas tisztviselő, Nyugdíjas altiszt, szolga						23								23
Magánzó (magántisztviselő)						2	1	7		20	19	15		64
Egyéb és ismeretlen						5	13							18
Munkás								8	4	17	15	16		60
összesen						185	196	194	175	174	181	195		1300

¹⁰⁸ Eltérés mutatkozik több értesítőben a diáklétszámról, illetőleg a tanulók társadalmi eredetéről közölt adatok és végösszegek közt. Pontatlanok a tanulók vallási hovatartozására és nyelvi ismereteire vonatkozó táblázatok is. Konkrétan az 1875, 1876, 1877, 1881, 1886, 1894, 1895, 1911, 1923. és 1941. évi értesítőkből találtam ilyen pontatlanságokat. Az adatokat változatlanul közlöm, de a fenti okból a táblázatok végösszegét nem készítettem el.

(1882-1890)

Társadalmi eredet	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	Összesen
Nagybirtokos, Középbirtokos										
Kisbirtokos, földműves	37	46	54	42	44	53	45	46	64	431
Gazdasági tisztviselő										
Kisiparos, Ipari v. bányatisztviselő	50	42	52	58	64	48	48	48	52	462
Nagykereskedő, Kiskereskedő, Kereskedelmi tisztviselő										
Egyéb kereskedelmi személy										
Köztisztviselő										
Pap, tanár, tanító	76	99	30	39	62	38	51	34	46	475
Másféle értelmiségi										
Közhivatali altiszt, szolga, Katonatiszt, Katonaaltiszt, Nyugdíjas tisztviselő, Nyugdíjas altiszt, szolga			26	37	9	13	23	36	53	197
Magánzó (magántisztviselő)	14	4	17	14	6	17	13	22	22	129
Egyéb és ismeretlen										18
Munkás	1	9	7	10	10	12	12	11	6	78
összesen	178	200	186	200	195	181	190	197	243	1770

(1891-1907)

	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	Összesen
Nagybirtokos	38	17	12	6	5	11	22	20	25	11	7	11	13	16	8	11	25	258
kisbirtokos	46	51	64	74	88	66	72	86	71	79	85	94	103	99	121	122	105	1426
alkalmazott	13	12	11	7	6	4	8	5	6	12	6	7	2	1	3	2	6	111
nagyiparos		2	3		1	2	1	1	1	1	2	1	34	1	4		3	57
kisiparos	35	31	36	32	38	33	36	34	33	29	28	31	2	33	47	44	50	572
ipari alkalmazott		2	2	2	3	4	1			1	3	1	7					26
nagykereskedő	6	3	2	1	2	2	1	4	4	1	4	6	20	7	5	4	6	78
kiskereskedő	11	11	12	10	21	30	23	16	21	24	14	19	2	17	16	8	9	264
kereskedelmi alkalmazott			1	1	2	3	2	1			6	2	62	1	3	3	3	90
állami tisztviselő	31	43	40	40	36	42	40	43	48	49	40	55	11	76	68	70	54	786
magántisztviselő	13	7	10	9	9	9	6	6	6	8	7	6	10	14	13	13	9	155
katona	3	2	1	1	2	2	3	2								2	1	19
más értelmiségi	62	46	41	51	45	82	52	52	56	46	54	66	64	73	82	84	90	1046
munkás, napszámos	9	8	4	6	7	7	4	7	6	8	7	12	10	13	13	17	13	151
magánzó, nyugdíjas	9	13	14	12	16	19	22	21	21	31	29	21	36	39	41	36	31	411
Összesen:	276	248	253	252	281	316	293	298	298	300	292	332	376	390	424	416	405	5450

(1908-1920)

	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	Összesen
Nagybirtokos	3	5	4	4		2	4	3	2	3	2	19	7	58
Középbirtokos	34	32	24	21	13	18	12	14	31	16	23		5	243
Kisbirtokos, földműves	74	75	72	57	86	83	58	52	41	61	71	195	55	983
Gazdasági, tisztviselő	4	4	3	9		5	6	4	1	6	4			46
Alkalmazott, napszámos		2	4											6
Gyáros		2	2		3							98	2	110
Kisiparos	50	44	47	43	44	40	42	43	44	48	49	128	86	708
Ipari v. bányatisztviselő	1	8	3	4		4	4	1	2	3				30
Egyéb ipari segédszemélyzet	2	3	5	4	2	2	3	4		2				21
Nagykereskedő	2	3	5	4	2	2	3	4	3		7	5	6	46
Kiskereskedő	5	7	16	11	18	16	21	20	33	41	40	31	54	313
Kereskedelmi v. közlekedési tisztviselő	24	27	37	32	39	37	41	36	32	41	9			355
Kereskedelmi altiszt, szolgál, segéd	11	16	20	17	9		9	15	13	12				122
Keresk. v. közlekedési munkás				4	5	13		8						30
Köztisztviselő	44	53	36	37	48	55	55	50	50	58	45	207	112	850
Pap, tanár, tanító	59	55	68	53	48	48	49	47	53	55	83	99	47	785
Másféle értelmiségi (és ezek írnokai)	22	20	29	34	36	10	37	35	50	33		72	31	409
Közhivatali altiszt, szolgál	8	7	3	9	11	4	8	12		7	2			71
Katonatiszt		1	1	2	2		2	1	4	2	1			16
Katonaaltiszt	2	2	3	3	3	4	3	3	1	3	2			29
Nyugdíjas tisztviselő	5	8	14	10	1		21	19	16	18	14	32	18	176
Nyugdíjas altiszt					9		3	7	5	1				25
Magánzó	31	33	22	38	32	37	34	28	49	57	44	53	43	501
Egyéb és ismeretlen	1	2	1	4	4	3	3	2	1					21
Napszámos	28	16	12		2	9	7	1		2	8			85
Összesen:	410	425	430	396	425	390	422	400	440	469	450	960	468	6039

(1921-1930)

	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Összesen
Kisbirtokos, földműves	53	54	45	18	16	21	21	13	15	16	272
Nagybirtokos	3	5		8	7	8	3				44
Nagybirtokos, bérlő, földműves, napszámos	1										1
Kisiparos	3										3
Gyáros	87	75	65	40	36	30	32	18	21	33	437
Kiskereskedő	8	7	7	6	5	2	1				36
Nagy- kereskedő	52	42	34	20	10	8	7	5	3	6	187
Pap	7	7	3		1	2					20
Pap	12	9	7	3	3	4	3	4	3	3	51
Tanító	19	17	10	8	7	6	3	5	5	6	86
Tanár	8	6	5	3	3	2		1	1	2	31
Tisztviselő	60	92	80	53	32	52	39	22	13	21	464
Nyugdíjas	25	11	16	12	8	4			1	2	78
Egyéb értelmiségi	56	31	24	10	11	8	16	4	4	6	169
Magánzó	44	37	13	2	7	4	4	2	3		116
Szolga					5	2	6	8	13	11	45
Háztartásbeli						2	2		2	1	7
Árva						19					19
Összesen:	438	403	309	183	151	155	156	82	84	106	2067

(1941-1942)

	1941	1942	Összesen
Középbirtokos	20	6	26
Kisbirtokos	176	168	344
Napszámos	3	18	21
Őstermelő	2	8	10
Gazdasági tisztviselő	5	9	14
Földműves, napszámos	1		1
Nagyiparos		1	1
Kisiparos	94	98	192
Bányatisztviselő	8	10	18
Ipari segédszemélyzet	4		4
Nagykereskedő	2	7	9
Kiskereskedő	32	26	58
Kereskedelmi tisztviselő	5	5	10
Közlekedési kisvállalkozó	6	34	40
Közlekedési tisztviselő	23	23	46
Közlekedési alkalmazott	28		28
Napszámos	1		1
Köztisztviselő	49	52	101
Pap, tanár, tanító	60	47	107
Más értelmiségi	19	21	40
Értelmiségi alkalmazott	5		5
Közhivatali alkalmazott	9	13	22
Katona	1	2	3
Katonaaltiszt	7	4	11
Nyugdíjas tisztviselő	21	13	34
Tőkés, háztulajdonos	2	1	3
Napszámos	9		9
Ismeretlen	1	12	13
Árva		1	1
Összesen:	595	580	1175

Az adatok összegzéséből kitűnik, hogy e korszakban a diákság túlnyomórészt értelmiségi családokból származott; tisztviselő, tanár, tanító, pap és más értelmiségi család gyermeke 8327 tanuló (46,61%). Ezt követően a legszámosabb réteg a kisbirtokos, azaz földműves – 3771 tanuló, 21,80% – és a polgári – kisiparos, kiskereskedő – családból származó diákságé: 3488 tanuló, 19,52%. Nagybirtokos, középbirtokos, nagykereskedő, nagyiparos, gyáros családból való 1071 diák (5,98%); napszámos, szolga gyermeke 808 (4,52%), munkásoké 322 (1,80%). Egyéb foglalkozású családból származott, valamint árva 79 diák (0,44%).

A tanulók felekezeti és nemzetiségi hovatartozásáról a 15-ös számú táblázat tájékoztat.

15. számú táblázat A református gimnázium tanulójának vallás szerinti megoszlása 1869-1944 között

Év	Református	Ágostai evangélikus	Római katolikus	Görög katolikus	Görög- keleti	Unitárius	Izraelita	Összesen
1869								157
1870	173		2	5			13	193
1871								
1872	153		7	12			21	193
1873								
1874	125	1	5	17			17	165
1875	146	1	6	15			21	197
1876	137	1	3	12			24	194
1877	133	1	14	13			14	185
1878	144	1	13	12			28	198
1879	155	1	5	9			23	193
1880	159	2	6	8			15	190
1881	146	1	9	2			16	175
1882	159	1	7	2			18	190
1883	149	1	13	8			29	200
1884	145	3	8	11			33	200
1885	140	2	11	9			23	185
1886	143		10	7			35	195
1887	139		7	10			25	181
1888	136	3	12	6			33	190
1889	143	3	11	8			32	197
1890	165	7	13	16			42	243
1891	181	12	12	10			61	276
1892	168	8	14	5			53	248
1893	177	6	14	5			51	253
1894	188	7	17	8			39	252
1895	191	7	10	9			57	281
1896	187	11	13	7	1		59	278
1897	210	12	15	6			50	293
1898	222	11	10	8			47	298
1899	221	5	10	9			53	298

Év	Református	Ágostai evangélikus	Római katolikus	Görög katolikus	Görög- keleti	Unitárius	Izraelita	Összesen
1900	222	9	11	3	1		54	300
1901	219	9	9	4			51	292
1902	246	6	7	4			69	332
1903	261	6	10	4			85	366
1904	288	5	13	10	1		73	390
1905	323	7	15	9			70	424
1906	331	9	18	8			50	416
1907	329	4	23	9			40	405
1908	333	3	16	12		1	45	410
1909	340	6	17	9		1	42	415
1910	343	5	14	14	1	1	52	430
1911	315	11	16	12	2		52	410
1912	316	10	18	14			60	418
1913	324	8	22	18	1		68	441
1914	305	12	25	9	1		69	421
1915	292	9	18	7		1	73	400
1916	314	9	20	7			97	447
1917	329	10	21	8			102	470
1918	312	2	16	7			113	450
1919	354	3	312	41			209	923
lány	17		2				18	37
1920	270	6	21	12			134	443
lány	13		2				10	25
1921	272	7	14	9		1	135	438
1922	274	7	4	4			114	403
1923	218	7	5	2			77	312
1924	128	3	8				44	183
1925	105	3	22				21	151
1926	94	3	53				6	156
1927	107	6	46				3	162
1928	54	2	28					84
1929	66	2	17					85
1930	82	4	20					106
1941	531	9	21	3		1	24	588
1942	541	9	13	3	1	1	19	587
Összesen:	13532	324	945	495			2228	18594

**A református gimnázium tanulójának anyanyelv-
és nyelvismeret szerinti megoszlása
1869-1944 között**

(a 15. sz. táblázat folytatása)

Év	Magyar	Németül	Német	Németül és románul	Román	Ruténül	Horvát- szerbül	Olaszul	Angolul	Fran- ciául
1869										
1870										
1871										
1872										
1873	179		3		4					
1874	165									
1875	189		4		4					
1876	142	31		13	5	2			1	
1877	154	11		16		3			1	
1878	173	14		8	2	3				
1879	157	27		6		1				
1880	148	15		7		1				
1881	166	9		1						
1882	145	15		7						
1883	165	22		8		3				
1884	175	13		11		1				
1885	169	7		5		4				
1886	183	7		5						
1887	149	18		11		2				1
1888	172	13		3		1				1
1889	175	18		4						
1890	213	19		11					1	
1891	209	3		3					1	
1892	244	1		3						
1893	250			2					1	
1894	249			3						
1895	277			3					1	
1896	276					2				
1897	291					1				
1898	298									
1899	298									
1900	300									
1901	292									
1902	332									
1903	366									
1904	389									
1905	423	1								
1906	416									
1907	405									
1908	391	12	3	-	2	-	2 (szlovák)			
1909	414	1								

Év	Magyar	Németül	Német	Németül és románul	Román	Ruténül	Horvát- szerbül	Olaszul	Angolul	Fran- ciául
1910	428	1								
1911	410									
1912	417				1					
1913	441	19			7	1	1			
1914	389	21			8	2	1			
1915	399				1					
1916	447	23		6	-	1	1	1		
1917	470	21		5						
1918	450	16		5						
1919	923									
	lány: 37									
1920	443									
	lány: 25									
1921	438									
1922	403									
1923	308	1								
1924	183									
1925	151									
1926	149	6 (zsidó)								
1927	162									
1928	84									
1929	85									
1930	106									
1941	588	1								
1942	587	1								
Össze- sen:	18265	370	10	146	34	28	5	1	5	2

Az értesítők azt tanúsítják, hogy a később Szatmári Református Főgimnáziumnak nevezett kollégiumban nemcsak református vallású diákok jártak, tanultak. 1869-től a gimnáziumban tanult közel három és félszáz más protestáns (324 evangélikus, 7 unitárius), majdnem másfélezer katolikus (945 római katolikus, 495 görög katolikus), 2228 izraelita és néhány (9) görögkeleti vallású diák.

E tanulók túlnyomó többsége magyar anyanyelvű, magyar nemzetiségű volt. Az évkönyvek konkrétan csak 52 tanulóról közlik, hogy más nemzetiségű, köztük román, német, zsidó, szlovák származásúak. Minden bizonnyal azonban a "nyelvismeretről" készített statisztika idegen nyelvek ismeretét jelölő rovatában közölt adatok egy része nemzetiséget takar. Joggal feltételezhető, hogy a 146 németül és románul is, a 28 ruténül is tudó tanuló közül legtöbb román, illetőleg rutén családból származott, s feltételezhetően a németül beszélők között is voltak német, illetőleg sváb származású diákok.

Utószó

A szatmárnémeti református kollégium történetéről szóló tanulmány megjelenését több mint két évtizedes munka s a már megírt kézirat évtizedes hanyódása előzte meg.

A munka megírásának gondolatát (néhai) Dankanits Ádám történész barátom sugallta. A Hét munkatársaként 1972-ben olvasótalálkozón járt Szatmárnémetiben, tőle szereztem tudomást a matrikula létezéséről (és lelőhelyéről). Meg kellene írni – mondta – a matrikula alapján az iskola történetét, ahogyan Jakó Zsigmond és Juhász István megírta az enyedi diákokét a nagyenyedi diáknévsorok alapján.

Az adatgyűjtés- és feldolgozás elveit, a követendő módszereket Jakó Zsigmond professzor úr körvonalazta számomra (mindezért s a munkavégzés folyamán kapott mindig hasznos segítségéért ezúton is köszönetet mondok), aztán munkához láttam.

A latin nyelvű matrikula lemásolása, a sokféle kézírás, gyakran csak nagyítóval kiolvasható bejegyzés pontos, betűhű leírása, a rövidítések feloldása, a szövegek megfejtése, értelmezése magától értetődően igen sok időt igényelt.

Minthogy a kéziratos könyvet az idő (és hanyattatása) megviselte, a szöveg elsődleges rögzítése (a leírás és a fényképmásolat elkészítése) után a matrikulát az egyetemi könyvtár szakembere szakszerűen restaurálta. Ennek során szétválasztotta a matrikula több összeragasztott lapját is. (Minden esetben téves bejegyzések, elrontott szövegek kerültek elő; közülük többet a feldolgozásban hasznosíthattam; két összeragasztott lap pedig XVII. századi latin képverset rejtett.)

Mindjárt munkám kezdetén Jakó Zsigmond professzor úr figyelmeztetett: a szakszerű történeti forráskutatás a hivatkozott dokumentumok ellenőrzött ismeretét, hű idézésüket követeli meg. A szatmárnémeti református kollégium XVII-XVIII. századi matrikulája esetében ez mindenekelőtt azt kívánta meg, hogy szakemberek ellenőrizzék latin szövegmásolataim pontosságát, hitelességét. Az első ellenőrzést a bukaresti Nicolae Iorga Történeti Intézet kutatója, Vekov Károly végezte el 1973-ban. Együttesen olvastuk el a teljes latin nyelvű szöveget, egyeztettük az én olvasatommal, megvizsgáltuk a feloldott rövidítéseket.

A latin szövegek másodszori ellenőrzését a kéziratnak a Kriterion Könyvkiadóhoz való benyújtása előtt Kiss András kolozsvári levéltáros végezte el. (Mindkettőjük fáradságos munkáját ezúton is megköszönöm!)

A matrikula történetéhez, féltő óvásához az is hozzátartozik, hogy semmiképp sem akartuk a figyelmet ráterelni, így a róla közölt (egyetlen) fénykép (Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*) alá sem írtuk oda a lelőhelyét.

Mindenképpen utalnom kell a forráskutatásban megtapasztalt tényre: elődeink bizony nem mindig voltak pontosak a források felhasználása, idézése során; következésképp nem helytálló adatok, utalások is napvilágot láttak. Mindezekből pedig (természetszerűleg) nem valóságos állítások, következtetések (is) születtek.

A matrikulát – több mint három és fél évszázados megléte során többen is forgatták, hivatkoztak rá. Pontatlanul idézett számadatok, hibásan, elferdítetten közölt nevek tanúsítják: nem mindig hozzáértően jártak el.

Egyik példája ennek az, amit az 1672-es batizvasvári csatában részt vett és elesett szatmári diákokról a század elején megírtak. A mai batizi temetőben áll az a hatalmas obelisz, amelyet a Szatmárnémeti Református Főgimnázium diákjai állítottak (1914-ben) a batizvasvári csatában a kurucok oldalán harcoló, elesett, a tömegsírba eltemetett egykori kollégiumi diákok emlékére.

Erről a XX. század elején feltárt tömegsírról azt írta Ferenczi János (újságíró, helytörténeti munka szerzője), hogy a sok száz halott közt található a kollégium e csatában elesett 49 diákja is. Név szerint fel is sorolja őket. Közlése – nem tudni, milyen forrásra alapozta – már csak azért sem lehet hiteles, mert a felsoroltakból 25 diák a csatát követő években is a kollégiumban tanult, évenként aláírta az ún. aláírási jegyzőkönyveket.

A kutatómunka során azt is megtapasztaltam, hogy egy-egy régi (egykorú), nyomtatott forrásban (is) megjelent állítás is lehet téves. A debreceni kollégium történetével foglalkozó munka (valószínűleg) meghaltnak nyilvánít olyan tanítót, aki „eltűnése” után adataink szerint Szatmáron tanított.

A második alapforrás, a XIX. századi anyakönyv teljesen magyar nyelvű, mindvégig szép, olvasható kézírással vezetett munka, olvasata semmilyen gondot nem okozott.

A tanulmány utolsó fejezetében kitekintek az 1852-es évet követő időszakra is, e korszak sok számadatát idézem (táblázatokba foglaltam), forrásaim a gimnázium nyomtatásban megjelent évkönyvei. Az évkönyvek java része megtalálható a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, illetőleg a marosvásárhelyi Teleki Téka dokumentációs részlegén. A hiányzók adatait a budapesti Országos Széchényi Könyvtárból tanulmányoztam.

Az elkészült munkát *Szatmári diákok 1610-1852* címen 1983-ban benyújtottam a Kriterion Könyvkiadóhoz, de – mint ismeretes – tárgya miatt (magyar művelődéstörténet) nem jelenhetett meg, a mintegy 30 letiltott könyv közé került.

Közben azt javasolta Jakó Zsigmond professzor úr, hogy fel kellene kutatni és meg kellene írni a (szintén XVII. századi) Pázmány Péter alapította katolikus kollégium anyagát/történetét is.

Kevés reménnyel láthattam munkához, mert a jogutód iskolában (valamikor az államosítás utáni években) kidobták a régi irattári anyagokat. Nem várt felfedezés eredményeképp igen jelentős irattári anyagra bukkantam, s ebből az derül ki, hogy a Pázmány alapította kollégium mellett a XIX. század elején még egy, az akkori középiskolára épülő, ennél magasabb fokú intézmény, az ún. Püspöki Líceum is működött Szatmárnémetiben.

A *Szatmári diákok 1610-1852* című munka így kétkötetessé vált. Természetesen ezt már nem adtam oda a Kriterion Könyvkiadónak. A könyv megjelenésének egyetlen lehetséges módjává a külföldi kiadása vált. Ez azonban (elsősorban a már fentebb említett okból) egyelőre nem volt lehetséges.

Mindkét kötet tartalmazta a szatmári iskolák könyvtárának anyagát is, ezek leltárát, gyarapodási módját; előkerült ugyanis a szatmári jezsuita rendi kolostor és a pálos rendiek könyvtárjegyzéke is.

A szegedi József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén működő könyvtártörténeti kutatócsoport munkaközössége (Keserű Bálint professzor szerkesztésében) *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* címen megjelenő sorozatának 14. kötete a *Partiuni könyvesházak 1623-1730*. Ebben a kötetben közöltem a munkámból ide illeszthető részt 1988-ban *Szatmár – A református kollégium könyvtára 1632-*

1727 címmel. Terjedelme 45 lapnyi; természetesen álneven (Kulcsár György) vállalkozhattam az akkori közlésére.

Elérkezett végül a könyv megjelentethetőségének az ideje, kiadására a JATE régi magyar irodalmi tanszéke vállalkozott.

Minthogy a munkát (az adattár könnyebb hasznosítása céljából) diáknévmutatókkal kellett ellátni, s ezek elkészítése időigényes volt, a megjelentetésben időbeli csúszást okozott.

Változtatni kellett azonban magán a munkán is, mivel az a Fontes Rerum Scholasticarum sorozatba került. Konkrétan: a tanulmányi részeket ki kellett iktatni; ezt rövid bevezetők (mindegyik iskola előtt) helyettesítik.

A Szatmári diákok 1610-1852 (Szeged 1994) ilyenformán mindhárom iskola dokumentumanyagát tartalmazza, amelyből azonban kimaradtak a könyvtárak. A tanulmányi rész pedig két külön kiadványban jelenik meg. Az egyikben (itt) a református kollégium, a másikban a katolikus iskolák anyagának a feldolgozása. (Sajnos mindegyikből kimaradt a képanyag.)

*

Habent sua fata libelli – tartja a régi latin közmondás. Romániai magyar tudományosságunk viszontagságos történetéhez e munka kiadástörténete is beszédes adalék.

Szatmárnémeti, 1994. július 15.